

Emil Heršak

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno: 15. 06. 1987.

SOCIOHISTORIJSKI UVOD U PROBLEMATIKU ETNIČKIH MANJINA NA TALIJANSKOM JUGU

SAŽETAK

Autor predstavlja talijanski Jug kao područje koje je još od antike doživjelo etničko preslojavanje i fuziju različitih etničkih skupina. Rad daje pregled prisutnosti važnijih netalijanskih skupina na ovom području tijekom srednjeg vijeka: Langobarda, Saracena i Normana. Zatim se daje osvrt na doseljavanje skupina franko-provansalskoga, okitanskog i katalonskog jezika. Posebna pažnja posvećena je trima etničkim manjinama koje su se do danas održale na talijanskom Jugu — Grcima, Albancima i Slavenima (Hrvatima). U usporedbi s ostalim skupinama, južnotalijanski Grci imaju stanovit indigen značaj, i zato se rasprava o njima i njihovu porijeklu ne može ograničiti samo na srednji vijek. Ipak, suvremeno stanje grčke, albanske i hrvatske manjine vrlo je slično. U zaključcima, autor tvrdi da je južna Italija značajno područje za istraživanje etniciteta koji se javlja bilo kao odraz supstrata, bilo kao posljedica imigracije. Kao imigracijsko područje južna Italija imala je dvije posebnosti — s jedne strane, bila je oduvijek izložena utjecajima okolnih mediteranskih naroda. S druge strane, zaokruženost morem uvjetovala je stanovitu izolacijsku tendenciju. Zato su brojne doseljeničke skupine gubile veze sa zemljom porijekla i postupno se stopile u južnotalijanski *demos*. Postoje razlike u stupnjevima asimiliranosti preostalih etničkih zajednica — primjerice između Albanaca i Moliških Hrvata — što predstavlja važan predmet analize za historijsku sociologiju.

Uvod

Talijanski Jug¹ gotovo je »mitski« pojam koji sjedinjuje u isti okvir raznolike slike mediteranskog krajolika, intranzigentnog patrijarhalizma, polu-feudalnog mentaliteta, privredne zaostalosti, promašenih investicija, masovne emigracije i općenito društvenog kaosa. Po tim slikama steže se opći dojam da se ovo područje nalazi negdje na rubu (periferiji) suvremene industrijske civilizacije. Danas, unatoč očitim manifestacijama potrošačkog stila života — čak i u zabačenim selima Basilicate, Kalabrije i Sicilije — dominantne vrednote u južnotalijanskom društvu i dalje izgledaju kao derivati iz vremena kad je poljoprivreda bila osnovna djelatnost velike većine stanovništva. S tim u vezi, Gramsci je svojevremeno prikazao južnotalijanski društveni poredak kao golemi agrarni blok u kojemu veliki zemljoposjednici vladaju uz organizacijsku pomoć sitne i srednje buržoazije nad »amorfnom i razjedinjenom masom seljaka« »u vječitom previranju« (31: 257). Na temelju vlastitog iskustva »s terena«, Carlo Levi dao je vrlo lijep — zaista pjesnički — opis svjeto-

¹ Pod ovim pojmom podrazumijevamo u daljnjem tekstu područja koja su do 1861. bila u sastavu bivšeg Kraljevstva Obiju Sicilija.

nazora te »amorfne mase«. U poznatom dijelu: *Krist se zaustavio u Eboliju*, Levi je ilustrirao suprotnosti između racionalističke građanske civilizacije i civilizacije seljaka s Juga kod kojih se »građanska svijest« nikada nije razvila. Seljaci su, navodno, ostali »pogani« — umjesto »bogova Države« i dalje je vladao »vuk i drevni crni vepar«; svijet ljudi ostao je povezan sa svijetom životinja, raslinja i duhova (40:72). U tom kozmosu, prožetom poganskim senzibilitetom, povijesno je vrijeme teklo krajnje inertno, a među ljudima prevladavali su tipično seljački osjećaji rezignacije i strpljenja — dakako, osim u kratkotrajnim časovima kad bi duboki *ressentiment* planuo kao što je u 19. stoljeću »Brigantizam bio... plamen suludoga junaštva, beznadne žestine: želja za smrću i uništenjem bez nade u pobjedu« (40:123, 124).

Gramscijev i Levijev opis pomogli su u stvaranju pojma talijanskog Juga. U novije vrijeme Giovanni Russo (65), Leonardo Sciascia (68), pa i Amerikanac talijanskog porijekla Mario Puzo (59) upotpunili su okvir novim prikazima društvene, ekonomske i političke *arhaičnosti*. Dakako, Russo i Sciascia dobro su ilustrirali posljedice kapitalističkog »pohoda« na Jug, koji postupno potiskuje ne samo seljake nego i samu gospodu.² Iznijeli su primjere životne perspektive koju antropologija obično stavlja u kontekst tzv. »kulture siromaštva«.

Bilo kako bilo, danas talijanski Jug shvaćamo kao ponekad kaotičnu sredinu, ali koja je na drugoj razini obilježena prilično visokim stupnjem kulturne homogenosti. Takvo je gledište blisko i Marxovu viđenju francuskih seljaka prošlog stoljeća (44) — gomila istovjetnih »krumpira u vreći« ne razvija neku bitnu kulturnu šarolikost. Ipak, Marx je tumačio pojavu koja je nastala poslije mnogih stoljeća razvoja, te naglasio, prije svega, politekonomski značaj seljaštva u svome vremenu.

Vratimo se ponovno Carlu Leviju i talijanskom Jugu. Na jednom mjestu u svojoj knjizi, Levi prenosi riječi seljaka koji mu tumači da je gradić u kojemu živi bio »sagrađen od kostiju mrtvih« (40 : 65). Ta poruka imala je preneseno značenje — tj. da je društvo nastalo zahvaljujući mukama prošlih pokoljenja — mada se isto tako mogla tumačiti gotovo doslovce. Gradić se dizao na brežuljku koji je skrivao sahranjene kosti prijašnjih stanovnika. Bilo je, dakle, mnogo bezimernih pokoljenja koji su u dugom vremenskom hodcu živjeli i umirali u *slojevima* koje možemo usporediti s »kulturnim« slojevima o kojima govori arheologija u odnosu na tzv. *tell-nalazišta*. Južnotalijanski ambijent, bez obzira koliko nam izgledao jednoličan iz današnje perspektive, plod je stoljetnog preslojavanja i fuzije različite kulturne građe, društveno-gospodarskih sustava pa i različitih etnosa i demosa.

Sve do periferijalizacije sredozemnog prostora, talijanski je Jug bio jedan od najvažnijih i najatraktivnijih područja svijeta. Počevši od prethistorijskih migracija iz središnje Evrope, s Balkana, iz Iberije i Sjeverne Afrike, doseljenici različite etničke provenijencije prispjeli su na ovo područje, te se postupno stapali u »amorfnu« demografsku masu. Često su integralne doseljeničke skupine predvođene vlastitim glavarima uspostavile prevlast nad zatečenim stanovnicima. Tako su novi vladajući slojevi potiskivali, ili su pak asimilirali stare vladajuće slojeve. A to je imalo posljedicu da se ukupna masa velikih i malih »aristokrata« povećala. Južna Italija još je i danas prepuna sitnih baruna, grofova, vojvoda i prinčeva, što govori o dugoj tradiciji fuzioniranja langobardskoga, normanskog, francuskog, španjolskog i drugog

² Fortunata Piselli opisala je kako su neki pripadnici stare zemljovlasničke klase Kalabrije, zbog narušavanja osnove agrarne proizvodnje, bili prisiljeni emigrirati pedesetih godina ovog stoljeća (57).

plemstva. Dakako, bilo je također ispadanja iz redova — mnogi su plemići izgubili svoj status po dolasku novih. Demografska masa seljaka stoga je rasla i »odozgo«. No češći su ipak bili slučajevi da je rasla »sa dna«. Naime, na talijanski Jug nisu stizali samo osvajači i njihove vojske — mnogi su osvajači sa sobom doveli i pučke mase ili pak prihvatili siromašne izbjeglice iz stranih zemalja čija im je radna snaga bila vrlo dragocjena u vrijeme kad su kuga, glad i ratovanje redovito smanjivali aktivno stanovništvo.

U nastavku pristupit ćemo problematici sadašnjih i prošlih etničkih skupina na talijanskom Jugu. Iznijet ćemo neke važnije primjere da bismo ilustrirali kako je ovo područje bilo, i još uvijek jest etnički raznoliko. U tom smislu, rasprava će biti opsežna ali i djelomična. Činjenice iz političke historije uključene su radi kronologije i cjelovitosti pregleda, mada je jasno da najveći dio problematike etničkih skupina stoji izvan okvira političke historiografije. Godinama su se njome bavili prvenstveno jezičari.

Imigracija vladara

Langobardi, porijeklom iz sjeverne Njemačke, stigoše preko Panonije u sjevernu i zatim u južnu Italiju kao zadnja snažna germanska invazija u 6. stoljeću. Prema procjenama, bilo ih je između 20.000 i 100.000 (69: 74). Još prije ulaska u Italiju njima su se pridružili pripadnici drugih »barbarskih« naroda — Saksonaca, Turinga, Gepida, Sarmata, itd. pa je stoga »langobardsko društvo« već od ulaska u Italiju bilo etnički stratificirano (69; 74; 41: 82).³ Osnovali su kraljevstvo sa središtem u Paviji, a u južnoj Italiji vojvodstva Benevento, Capua i Salerno koja su od osnutka bila u sukobu s Bizantom, dominantnom silom u drugim južnotalijanskim pokrajinama još od vremena Justinijanova.

Zanimljivo je da su i Langobardi i Bizantinci na svojim posjedima naseljavali Bugare i Slavene. Tako je langobardski kralj Grimoaldo, da bi učvrstio položaj Beneventa, godine 662. doveo skupinu Bugara u mjesta Sepino, Iserniju i Bovino, u središtu buduće pokrajine Molise. Bugari su uspjeli zadržati svoj govor dva stoljeća (69: 97, 98). U susjednim područjima gdje je vladao Bizant, stigli su Slaveni, Armenci, Židovi i pripadnici gotovo svih naroda Carstva (16: 250).

Sami Langobardi živjeli su odvojeno od narodnih masa, zatvoreni u rodovskim zajednicama u gradovima, ili izvan gradova u etničkim enklavama. U skladu sa ranogermanskom tradicijom, ekonomija im je ovisila o svinjarstvu i o pljačkaškim pohodima pod vodstvom ratničke elite *arimanna*. Grupa u Beneventu dugo je ostala ratoborna i poganska — ova svojstva nisu, dakako, po sebi povezana — a poslije, nakon primitka kršćanstva, prihvatili su od Grka kult arhandela Mihaela nebeskog vojskovođe, kao zamjenu za boga svoga Odina-Wotana, koji predvodi langobardsku vojsku u osvajanju Juga (69: 72, 195). No jedan je autor tvrdio: »Čini se da ih je prije svega sjedinjavao osjećaj porijekla od zajedničkih više ili manje mitskih predaka i institucija monarhije, već nekoliko generacija prisutna [u osobi] kralja, pripadnika roda komu su se pripisivale karizmatske vrline iz kojih je crpio moć i autoritet« (69: 71). Ali institucija monarhije nije sputavala slobodu pojedinih voj-

³ Toponimi podsjećaju na sudionike ove seobe naroda — npr. mjesto Sassinoro (prov. Benevento) dobilo je ime po Sasima, Zibido (Lombardija) po Gepidima, a postoje još Sarmato (u Lombardiji) i Sarmede (u Venetu) (64: 106). Današnja sjevernotalijanska pokrajina Lombardija dobila je ime po samim Langobardima.

vodstava. Uostalom, vojvodstva u južnoj Italiji postala su potpuno samostalna i najmoćnija u 9. stoljeću, mada su Franci zauzeli Paviju, kraljevsku prijestolnicu, još godine 774.⁴

Bez obzira na politički značaj langobardskog elementa, kulturna asimilacija brzo ga je zahvatila. Već smo spomenuli religiju! Jezično su se romanizirali gotovo za jedno stoljeće (69: 81). U tome talijanski izvori ističu da su ratnici — litalice bili na znatno nižem kulturnom stupnju od većinskoga romanskog stanovništva. Romani su, naravno, bili brojniji.

S tim u vezi, prema jednoj pomalo neobičnoj opaski: »Opće je iskustvo, zapaženo za prošlog rata, da onaj koji želi naređivati mora naučiti jezik onoga od koga traži poslušnost« (63: 113).

Od sredine 7. stoljeća, dok su se Langobardi i Bizantinci sukobljavali za prevlast u kopnenom dijelu južne Italije, Arapi, odnosno Saraceni počeh redivo, svakog proljeća, napadati Siciliju iz sjeverne Afrike. Godine 827. iskricali su se u Mazari, a do 902. uspjeli su preoteti čitav otok od Bizanta. U tom razdoblju vršili su pohode i po nekim dijelovima kopnene južne Italije, te od 837. do 875. držali grad Bari, gdje su nakratko imali emirat.

Arapska osvajanja južnotalijanskog prostora, potaknuta kako ekonomskim razlozima (npr. potragom za drvom radi gradnje brodova i naselja) tako i ideološkim nabojem mladoga i dinamičnog islama, imala su najjači etnički učinak na Siciliji. Do sredine 11. stoljeća, tj. do kraja saracenske prevlasti, muslimansko stanovništvo naraslo je na preko polovine stanovništva tog otoka. Iako je među muslimanima bilo indigenih Sicilijanaca koji su prešli na Islam da bi izbjegli porez što su ga kršćani morali plaćati, upravo su prihodi od toga poreza destabilizirali Saracene da potiču vjerska preobraćenja (56: 203). S druge strane, povećala se imigracija muslimana iz drugih zemalja. Među njima bilo je najviše sjevernoafričkih Berbera, ali i Arapa, Sudanaca i Španjolaca. Arapi su se koncentrirali uglavnom oko Palerma i u sjevernom dijelu Val di Mazare; Berberi oko Agrigenta i na jugu Val di Mazare. Dok su se Berberi najviše bavili pastirstvom, Arapi iz sjevernoafričkih gradova donijeli su sa sobom tehniku navodnjavanja polja i bavili se uzgojem novih vrsta voća i povrća. Spomenimo još to da je u doba saracenske vladavine na Siciliji došlo do jake imigracije Židova, koji su posredovali u trgovini između muslimanskoga i nemuslimanskog stanovništva. A bilo je i Slavena (56: 203, 214; 16: 233).

Propast saracenskoj Siciliji donijela je jedna vrlo važna doseljenička grupa, koja je protjerala sicilijanske muslimane u egzil, i u razmjerno kratko vrijeme nametnula ponovno pokršćavanje Sicilije. Radi se, dakako, o Normanima.

Sama etničnost Normana po sebi je problematična. Izvorno su bili skandinavskog porijekla, a zadržali su nordijsku fizionomiju i ratničku tradiciju svojih vikinških predaka, ali primili su francusku kulturu nakon dužeg boravka u francuskoj Normandiji, koja je po njima dobila ime.

Bitno je primijetiti da su Skandinavci i njihovi potomci imali važnu organizatorsku funkciju u srednjovjekovnim društvima. Kao avanturisti i litalice, silom ili milom, postadoše vladajući sloj u trima zemljama rubnoga evropskog prostora — u Rusiji, u Engleskoj i na Siciliji. Štoviše, približno u isto vrijeme uspjeli su naseliti još jednu »granicu«, naime Island i Grenland. Kratkotrajno su boravili i u Sjevernoj Americi, mada vrijeme evropske kolonizacije ovog kontinenta još nije sazrelo.

⁴ Južnotalijanski Langobardi tada su proširili svoju vlast od Abruzza, Molisa i Kampnije, do sjeverne Apulije, po velikom dijelu Basilicate i na kratko vrijeme do Kalabrije. Bizantinci su širokom području Južne Italije nadjenuli ime »Langobardija«.

Što je bio razlog ove migratorne dinamičnosti, osobito u slučaju Sicilije i talijanskog Juga? Dobar i sažet opis daju Pasquale Corsi i Giosuè Musca: »Normanska dijaspora na talijanskom Jugu uklapa se u širu pojavu kretanja ljudi koja je bila zajednička svoj Evropi oko godine 1000. Nakon oskudice i strahova 10. stoljeća, izgleda da se stari kontinent probudio. Normandija je postala preuska za apetite grofovskog sloja zemljovlasničke gospode. Demografska ekspanzija i unutrašnji sukobi između grofova i vojvode potisnuli su ljude i obitelji bez feuda preko granica, bilo u dobrovoljnu emigraciju, bilo stoga što ih je vojvoda protjerao, [otišli su] iz potrebe ili zbog ambicije. Tako su počeli pothvati Normana (ali također i Bretonaca, Flamanaca i drugih Franaka)« (16: 244). U nastavku autori naglašavaju da su Normani dobro iskoristili zanat ratovanja, kao plaćenici u »panorami anarhije« tadašnjega talijanskog Juga (16: 245). Uz određene specifičnosti, to se dogodilo također u istočnoj Evropi. Unatoč tezi o pozivu iz Nestorova ljetopisa⁵ (koju sovjetska historiografija uporno odbija), čini se da su na vrlo sličan način skandinavski Varjazi prodrli na istočno-slavensko područje. Staronordijsko ime *vaeringer* zapravo znači »kletvenici«, ili »zaprisegnuti vojnici« (21: 321). A takvi su bili i južnotalijanski Normani.

Počevši kao plaćenici pojedinih sila na talijanskom Jugu, Normani su kasnije zavladao nad čitavim tim tada bogatim prostorom. Dok mu je brat Roger osvajao Siciliju od Arapa (1060—1091), normanski vojvoda Robert Guiscard dokrajčio je bizantsku i langobardsku vlast na području kopnene južne Italije. Kao plod njihove akcije Rogerov sin, Roger II, uspio se okruniti 1130. kao kralj Sicilije, Kalabrije, Apulije i Beneventa. Tako je sav južnotalijanski prostor stekao političko jedinstvo. S jednim kraćim prekidom, to stanje trajalo je sve do propasti Kraljevstva Obiju Sicilija, odnosno do stvaranja talijanske nacionalne države u 19. stoljeću. Prema nekim povjesničarima Normani su na talijanskom Jugu stvorili prvu »modernu državu« na Mediteranu (usp. 38: 344).

U mnogim pogledima, međutim, Normani su odgovorni za nastanak talijanskoga »južnog pitanja«. Normanski vladajući sloj sjedinio je Jug i uspostavio monarhiju, ali je isto tako uveo franko-normansku feudalnu praksu koja je razbila teritorij u mrežu sitnih jedinica ne vodeći računa o geoekonomskim težnjama produktivnih područja i gradova, nego o privatnim interesima novih vladara i njihovim uzajamnim odnosima moći (16: 262). Kao što smo spomenuli u uvodu, novi vladajući sloj potiskivao je ali i asimilirao starije vladajuće slojeve. Normani su općenito favorizirali plemstvo, bilo ono vlastitoga bilo tuđeg porijekla (28: 415). Zato su uz normanske *vicecomes* i dalje uspjeli zadržati stanovitu moć bizantski strateg, katepani, tumarsi te langobardski gastaldi (16: 264). S druge strane, normanska je pobjeda zakočila daljnji razvitak gradova: »Počela je [tako] povijest talijanskog Juga koja je doživjela stoljetnu prisutnost jednoga feudalnog staleža utaborenog u obrani... sociopolitičkog poretka koji će zadržati južnu Italiju u uvjetima podrazvijenosti, jednog feudaliteta koji nije samo spriječio rađanje građanstva, nego je i pažljivo motrio svaku slabost centralne vlasti da bi učvrstio svoje povlastice i izrabljivao teritorij i njezine stanovnike« (16: 263).

⁵ U Nestorovu ljetopisu *Povijest drevnih vremena* opisan je dolazak skandinavskih Varjaga u Rusiju: stanovnici zemlje »Rekoše jedni drugima: Potražimo sebi kneza koji bi nam vladao i sudio po zakonu. I pošli su preko mora k Varjazima, a ti se Varjazi nazivahu Rusi, kao što se neki pak nazivaju Švedi, Normani, Angli, a neki Goti; tako se ti nazivaju. I rekoše Rusima Cudi, Slaveni, Kriviči i drugi: Zemlja naša velika je i svačim bogata; podite nama gospodariti i vladati. I izabraše tri brata s njihovim rodovima, i povedoše sa sobom sve Ruse« (22: 12, 13).

Na mnogim planovima normanska je vladavina omogućila i ubrzala proces društvene homogenizacije južne Italije. Prije njihova dolaska, na Jugu su postojala barem tri društvena tipa: »polufeudalno« langobardsko društvo, hijerarhizirano i čvrsto integrirano bizantsko društvo i specifični orijentalni društveni poredak koji su Saraceni uspostavili na Siciliji (usp. 16: 260, 261).

Kao žestoki protivnici i Saracena i bizantskih »Grka«, Normani su ubrzali »latinizaciju« južnotalijanskih pokrajina, a zbog gubitka ljudstva u ratovima i izbjeglištvu (osobito muslimana sa Sicilije) došlo je i do seoba i miješanja stanovništva unutar normanskog kraljevstva (vidi 74: 14). Postupno je nastajala »amorfn« demografska masa podređena mnoštvu sitnih i krupnih zemljovlasnika. Etnička stratifikacija svakako je tome pridonijela.

S druge strane, treba reći da je romanski supstrat brzo asimilirao Normane — što je logično jer su još u Normandiji primili jedan srodan neolatinski jezik i kulturu. Nadalje, s gubitkom političke hegemonije u idućim stoljećima, mnogi su postali dio čak i vrlo siromašnih slojeva seljačkog stanovništva (vidi: 66: 164).

Od kraja 12. stoljeća, nakon vladanja trećega normanskog kralja, razne evropske dinastije stajale su na vrhu konsolidiranoga feudalnog poretka talijanskog Juga. Prijestolnica kralja premještena je od Palerma u Napulj. U tom dugom razdoblju, južna je Italija imala političke i kulturne veze osobito s Njemačkim Carstvom, Francuskom, Aragonijom/Katalonijom i Španjolskom. Te su se veze morale odraziti i na doseljavanje pojedinih novih etničkih grupa.

U doba Karla I i drugih Anžuvinaca u Napulju (1263—1383), pojedini su franko-provansalski plemići stekli zemlju u južnoj Italiji. To je još više umnožilo teret zemljoradničkom stanovništvu, i tako prouzročilo napetosti, agitacije i antifeudalne pobune (27: 38, 39). U isto je vrijeme rasla francuska kolonija u samom Napulju. Brojni doseljenici, zaposleni u centralnoj upravi i na dvoru, proširili su se po provincijama u skladu s administrativnim strukturama.

U to se vrijeme na dvoru govorilo francuski. Doseljenici iz viših slojeva zatvorili su se u »neprobajni franko-provansalski« okvir — djecu su odgajali francuski pedagozi, po mogućnosti pozvani iz Provanse, odjeća se šivala *ad morem gallicum*, tijela umrlih slala su se u zavičaj na sahranjivanje. Ali nakon antianžuvinskog ustanka na Siciliji 1282, tkz. »Sicilijanske večernje« kad je na tisuću Francuza pobijeno u Palermu, a Sicilija prešla u vlast aragonskog kralja, uslijedilo je povlačenje s otoka u Napulj i/ili povratna migracija u Provansu (27: 62, 63).

Migracija prema južnoj Italiji zahvatila je, osim plemstva, i niže slojeve. Tako je kralj 1275. doveo skupinu obrtnika i radnika u gradić Lucera u sjevernoj Apuliji. Neki su od njih ranije služili na dvoru kao kuhari, niži namještenici, krojači itd. U Luceri su dobili vlastitu zemlju. Franko-provansalske kolonije nastale su i na područjima Kapitanate (Apulije) i Terre d'Otranta (27: 62). U nekim mjestima uspjeli su sačuvati svoj govor do danas (u općinama Faeto i Celle San Vito u provinciji Foggia).

Potkraj ili poslije anžuvinskog razdoblja, uglavnom u 15. stoljeću ili nešto prije, počela je *postupna migracija* Valdenza okitanskog govora iz Piemonta u sjevernu Kalabriju. Ti sljedbenici lyonskog reformatora iz 13. stoljeća, Pierra de Vauxa, naselili su nekoliko mjesta u sjevernoj Kalabriji (Guardiju Piemontese u današnjoj provinciji Cosenza i okolna sela). Kad je izbila Reformacija, kalabrijski Valdenzi navodno su digli pobunu. Feudalni gospodar njihova glavnog naselja Guardije Piemontese zauzeo je grad i pobunjenike žive spalio (53: 289). Zatim su Valdenzi bili prisiljeni napustiti svoju vjersku specifičnost; ali njihov okitanski govor ostao je živ u Kalabriji do danas.

Još za vrijeme Anžuvina počela je imigracija Katalonaca. No taj je migracijski tok ojačao pošto je Alfons »Velikodušni«, kralj Aragonije i Navare, godine 1442. zavladao Napuljem te osnovao Kraljevstvo Obiju Sicilija. Još 1354, međutim, nastala je katalonska kolonija u ribarskom gradiću Alghero na Sardiniji. Stanovnici tog mjesta sačuvali su svoj govor do danas.

Kao i prije, dolazak stranog vladara bio je popraćen imigracijom novih stranaca. U idućem razdoblju, Španjolci su popunili ključna mjesta u javnoj administraciji. S druge strane, pošto je Alfons bio na glasu da dobro nagrađuje svoje službenike, trgovci, obrtnici, vojnici, avanturisti i ljudi u potrazi za poslom masovno su hrlili u južnu Italiju. Katalonska zajednica u Napulju znatno je narasla, i to unatoč stanovitom otporu i tada lošem talijanskom stereotipu o Kataloncima. Naime, katalonski gusari ugrožavali su talijansku trgovinu na Tirenskom moru. Zatim, s porastom antisemitizma u 15. stoljeću Alfons je prihvatio Židove iz sjeverne Italije i drugih krajeva Evrope, te ih pokušao vezati za svoj dvor. Kralj je također prihvatio i ponudio svoju zaštitu izbjeglicama koji su pristigli u Napulj pošto su Turci godine 1453. zauzeli Carigrad. Za nas je ipak značajnije da je za vrijeme Alfonsa počela masovna migracija Albanaca prema južnoj Italiji.

Albanska, kao i slavenska (hrvatska) imigracija otvara raspravu o etničkoj genezi seljaštva. Za tu raspravu, potrebno je prikazati problematiku još jedne vrlo važne etničke skupine koja se održala na talijanskom Jugu do danas, a o kojoj nismo dosad posebno govorili. Pitanje je da li se uopće može govoriti o njoj a da ne proširimo vremenske horizonte stoljeća unazad. Radi se, dakako, o južnotalijanskim Grcima.

Grci u južnoj Italiji

Današnje grčke zajednice u južnoj Italiji razlikuju se od drugih ostataka manjinskih skupina u ovoj regiji po tome što imaju stanovito pravo da se smatraju autohtonima. Ipak, kao i u slučaju Franko-Provansalaca i Katalonaca, politička prevlast »matične zemlje«, u ovom slučaju Bizanta, pogodovala je razvoju tih grčkih skupina. Stoga je talijanski arheolog G. Morosi zaključio da su Grci južne Apulije (Terra d'Otranto), koji su uspjeli izbjeći asimilaciju s većinskim stanovništvom, stigli u svoju novu domovinu negdje potkraj 9. stoljeća, tj. ili za vrijeme cara Basilija I ili u doba Lava VI (48). Istu je tezu podržavao H. F. Tozer (76), a već smo vidjeli da su Bizantinci naseljavali raznoliko stanovništvo u svojim južnotalijanskim provincijama. Basilije I zaista je poslao kolone da nasele Gallipoli u Terri d'Otrantu, a Lav VI (886—912), na početku svoje vladavine, poslao je oko 3.000 oslobođenih robova s Peloponeza u bizantsku »Langobardiju«. Možda su nove skupine doseljenika poslane u Taranto potkraj 9. stoljeća i početkom 10. Dokumenti iz tog vremena svjedoče o porastu grčkog elementa u ovom gradu (16: 282).

Bizantska teza o porijeklu južnotalijanskih Grka trajala je sve do godine 1924, kad je Gerhard Rohlfs (63) došao do gordijskog rješenja da su govornici grčkog jezika u Terri d'Otrantu i južnoj Kalabriji zadnji ostaci nekada masovne grčke kolonizacije južne Italije i Sicilije, područja koje se u antici zvalo *Magna Graecia*, tj. »Velika Grčka«. Uslijedila je polemika koja je imala i ideološki predznak. Rohlfsovu teoriju o drevnosti Grka u južnoj Italiji uporno su pobijali znanstvenici koji su »s niskim oportunističkim motivima« htjeli umanjiti značaj grčkog elementa u talijanskoj civilizaciji, da bi istaknuli važnost indigenog (italskog) karaktera (12: 653). Problema, zapravo, nije ni bilo. Metastazičnih migracijskih kretanja između Balkana i Italije što su postojala

u prehistoriji i antici — trajala su svakako do kasnoga srednjeg vijeka, pa i dulje. Da bismo ilustrirali tu konstantu, potrebno je učiniti kraću digresiju.

Mitovi i legende govore nam da su Grci imali stanovite predodžbe o Italiji još prije početka kolonizacije »Velike Grčke« u arhajskom razdoblju svoje povjesti. Područja današnje Italije spomenuta su u najstarijem grčkom mitskom ciklusu (Argonauti su prema jednoj verziji dospjeli u Tirensko more; Dedal je pobjegao od Minosa na Siciliju, u potjeri za njim Minos je stradao na dvoru sikanskog kralja Kokala; neke dogodovštine Herakla zbile su se u južnoj Italiji, na Siciliji i Sardiniji), kao i u mlađem ciklusu (npr. lutanje Odiseja). Erik Sjöqvist i brojni drugi znanstvenici, tvrdili su da ti mitovi i legende govore o ranim mikenskim putovanjima, prekinutim poslije »invazija Dorana« u 12. stoljeću p. n. e. Kad su Grci kasnije stigli u Italiju, došli su »po tragu feničkih (trgovačkih) lađa« (70: 16).

Mada prihvaća tezu o mikenskim putovanjima kao arheološki dokazanu činjenicu, Jean Bérard dao je mnogo iscrpuniju analizu mitološke građe. Budući da su nastale u »mračnom razdoblju« prije historijske kolonizacije, mitovi i legende ne vode računa o ključnim teritorijalnim podjelama iz kolonizacijskog razdoblja. U njima se govori o opskurnim lokalitetima koje ta kolonizacija nije zahvatila ili ih je pak zahvatila tek djelomično (4: 396, 397, 431). Zatim, Grci su povezali indigene narode, s kojima su došli u kontakt u Italiji nakon 8. stoljeća p. n. e. s pojedinim legendarnim junacima. Tako su smatrali da su se Trojanici Antenora združili s Venetima, da su se nasljednici Eneje razvili u Latine, brđani Sardinije navodno su potekli od doseljenika koje je doveo Heraklov sin Jolan, Elimljani na Siciliji potekli su od Trojanaca i Fokejaca itd. (4: 432). Pored toga, zanimljiva je teza da se u imenu Kiklopa krije presloženi oblik etnika italskih Oska (4: 452). No još su važnije aluzije na migracije prastanovnika Helade, Pelazga, po raznim »talijanskim« krajevima.

Starogrčki izvori, prema Bérardu, sugeriraju pelazgijsko porijeklo za brojna indigena plemena na području Italije. Pelazgi su navodno bili poznati kao vječiti vagabundi, što je bio povod da im neki antički pisci deformiraju ime u »Pelargi«, tj. »rode« (4: 450). Prema Homeru, pelazgijska plemena bila su na strani Trojanaca u ratu protiv Ahejaca (*Il.* II: 840—844). Bérard govori o ovoj temi: »*Ilijada* opisuje pohod Ahejaca protiv predgrčkog stanovništva koje se povuklo i utaborilo u Troji, glavnom uporištu njihova otpora« (4: 496). Je li potom došlo do masovnog zbijega na zapad? Sve je to moguća teorijska građa, no Bérard dalje povezuje izvorno ime »Pelasti« (Πελαστικός) sa Filistejcima, čija se uspomena zadržala u nazivu Palestine (4: 495).

Znanstvenici obično traže pretke Filistejaca u plemenu *Peleset*, koje je zajedno sa drugim »pomorskim narodima« napalo Egipat i Hetitsko Carstvo 1230. i opet 1186. p. n. e. (13: 310, 311). S druge strane, bilo bi prilično zgodno smjestiti pelazgijska lutanja u razdoblje kad su, vjerojatno zbog pritiska nestabilnosti u karpatsko-podunavskoj regiji, uslijedile neorganizirane, skokovite seobe raznih mediteranskih plemena, kojima su Egipćani dali skupni naziv »pomorski narodi« (vidi 25: 80). Istodobni hetitski izvori spomenuli su među njima i pleme *Ahhijawa*. Znanstvenici su ih pokušali istovjetiti s Homerovim Ahejcima, odnosno s mikenskim Grcima. Ali neovisno o implikacijama trojanskog rata, svakako je sigurno da su potkraj drugog tisućljeća p. n. e. područja istočnoga i središnjeg Sredozemlja bila zahvaćena jakim migracijskim tokovima raznolikih plemena — a tada je svakako došlo i do preseljenja stanovništva s Balkana u Italiju. Grci su naslijedili prilično nejasne predodžbe o zapadnim krajevima kako iz »pelazgijske« tako iz »ahejske« tradicije.

Historijsko naseljavanje Grka u južnoj Italiji mnogo je bolje poznato jer su o tome pisali još i antički autori. Ipak, danas se općenito ne prihvaća teza

da su Grci osnovali svoje prve kolonije na zapadu još u 11. stoljeću p. n. e. kako se mislilo u antici. Zapadna kolonizacija najvjerojatnije je počela nešto prije 750. p. n. e.⁶

Antička kolonizacija »Velike Grčke« nije značajna samo da bismo shvatili etničku strukturu južne Italije, nego isto tako za migracijsko istraživanje općenito. Često se susreće pojednostavljena teza, koja potječe od Platona, da je glavni uzrok emigracije/kolonizacije bila prenaseljenost Grčke. Takva se teza nađe i u udžbenicima. Moses Finley tvrdi da je *stanje krize* karakteriziralo gotovo sve matične gradove kolonista (25: 128). Društvena konfliktivnost (grč. *stasis*) zahvatila je sve klase. Među aristokratima izbile su, napetosti zbog načela časti i moći. S druge strane, porast razine života (blagostanja) imućnijih slojeva pritiskao je siromašne mase koje su, primjerice, morale proširiti zemljoradnju obradom manje plodnih zemljišta. U tom kontekstu porast stanovništva bio je opasan, jer veći dio kopnene Grčke i otoci nisu mogli uzdržavati veći broj ljudi. Ne znamo, prema Finleyu, do koje je mjere *stasis* narasla, ali o njoj govore česti zahtjevi za redistribuciju zemlje i za poništenje dugova (25: 132—135). Emigracija — kao što biva i danas — bila je sigurnosni ventil (25: 137). Trgovački motivi eventualno su pomogli da se osnuju prve udaljene kolonije (npr. Pithekusu) — u tome su Grcima možda pomogli Feničani — ali grčka ekspanzija uglavnom je predstavljala potragu za obradivom zemljom.

Potruga za zemljom dovela je Grke u kontakt s mnogim stranim populacijama od kojih su neke potisnuli u servilni status. U Kampaniji su izbili sukobi prvo s Etrušćanima, a zatim sa tzv. »sabelijskim narodima«, koji su sredinom 5. stoljeća p. n. e. počeli svoj silazak s Apenina prema jugu i priobalnim nizinama (4: 70). U Kalabriji i zapadnoj Siciliji kolonisti su naišli na Sikule, relativno malobrojne i preslabe da bi im se oduprli (vidi 4: 204). U zapadnoj Siciliji situacija je bila drukčija. Kod Gele i Akragasa zatečeni Sikanci, pružali su žestok oružani otpor (4: 231, 232). Otpor su pružili i Elimljani, kao i Feničani u svojim kolonijama Panormo (Palermo), Motije i Solunt. S druge strane, međusobni sukobi bili su učestali i među samim grčkim naseljima. Tako je, primjerice, Kroton, oko 511/510 p. n. e. razorio svog suparnika u Kalabriji — Sybaris (4: 152).

Kao u matičnoj zemlji, Grci u južnoj Italiji nikada nisu bili jedinstvena *politička* zajednica. Živjeli su u gradovima-državama od kojih su neke dostigle zaista velike demografske, ekonomske i kulturne razine. Pogledajmo tri primjera: Sybaris, prije svog uništenja, imao je najvjerojatnije do 100.000 stanovnika, mada su neke procjene i veće (4: 149); antički Kroton zauzimao

⁶ Spomenimo ukratko glavnu kronološku shemu: Stanovnici gradova Halkis i Eretrije na Eubeji bili su pioniri grčke ekspanzije. U drugoj četvrti 8. stoljeća p. n. e. osnovali su prvu koloniju, Pithekusu na otoku Ischiji, i iz nje uspostavili trgovačke veze sa starosjediocima Kampanije i s Etrušćanima (4: 240). Iz Pithekuse prodrli su na kampanijsko kopno i osnovali Kumu blizu Napulja. Zatim su osigurali strateško pristanište na Mesinskom prolazu (Zankle). Na istočnoj obali Sicilije, Halkidani iz Kume otcijepili su se od Eretrijaca, te oko 756. osnovali Naxos, a zatim Leontinoi i Kataniju. Pridružili su im se doseljenici iz Megare na Peloponezu, koji su 750. kolonizirali Megaru Hyblaeju. Zankle se trajno utemeljio kad su se novi kolonisti iz Halkisa pridružili prvotnoj grupi iz Kume. Za vrijeme prvoga mesenijskog rata (750—720. p. n. e.) ovi su migranti, uz pomoć Mesenjana, kolonizirali Rhegion (Reggio Calabria). Oko 733. Korinćani su osnovali Sirakuzu, a u približno isto vrijeme skupine s Peloponeza kolonizirale su Sybaris i Kroton, zatim još Kauloniju i Metapont. Lakonci su uspostavili svoju jedinu koloniju, Taranto, oko 710. U istom razdoblju Kumljani su osnovali Partenopeju, iz koje je kasnije nastala Neapolis (»Novi grad«, kasnije Napulj). Godine 688. jedna je skupina Rodana i Krećana osnovala Gelu na Siciliji; između 680. i 670. p. n. e. Lokrani su naselili Lokri Epizefiri, a migranti iz Kolofana Siris. U međuvremenu, Sirakužani su se uspjeli proširiti do Akre i Kasmene, a Megara Hyblaeja osnovala je Selinunte godine 650. Sirakužani su osnovali Kamarinu (598) i Gela se zatim proširila do Akragas (Agrigenta) (580). Dotad su Knidani i Rodani naselili Liparske otoke. U drugoj polovini 6. stoljeća, skupine izbjeglica stigoše u »Veliku Grčku« bježeći pred ekspanzijom Perzijanaca koja je tada zahvatila grčke gradove na maloazijskoj obali Egejskog mora (4: 290—292).

je prostor veći od današnjeg grada Crotone (4: 157); a zahvaljujući dinamičnoj poljoprivredi, Akragas je prema antičkim izvorima imao čak 200.000 žitelja, od kojih 20.000 *građana*.

No unatoč geografskoj i političkoj fragmentaciji, Grci u kolonijama imali su osjećaj pripadanja jedinstvenome »grčkom svijetu«, sjedinjenom ideologijom (»mitovima«, 25: 171) i suprotstavljenom »barbarima« u zaleđu. Zbog toga apstraktnog koncepta jedinstva, koji problematizira i samu ideju o nekoj određenoj grčkoj *zemlji*, bolje je opisati grčku kolonizaciju talijanskog Juga, kao što je učinio Finley, kao dio »široke difuzije Helade« od Crnog Mora do Atlantika (25: 117). Ukratko: gdje su bili Grci, tamo je bila i »Helada«.

U 3. stoljeću p. n. e. grčki gradovi južne Italije i Sicilije postupno su ušli u sastav dinamične Rimske Države. Nakon rata između Rima i Taranta (282—272 p. n. e.), u kojem je epirski kralj Pir s poznatim rezultatima pokušao pomoći Tarantu, grčki gradovi Juga postali su redom *civitates foederatae* Rima. Sicilija je postala prva rimska provincija nakon prvoga punskog rata (241), iako je Sirakuza zadržala stanovitu samostalnost do nakon drugog rata između Rima i Kartage (201). Od tada su sve grčke kolonije talijanskog Juga ostale sastavni dio Rima sve do raspada Carstva.

Čini se da je proces latinizacije počeo uskoro nakon rimske pobjede na jugu. Strabon, u prvom stoljeću n. e., tvrdio je da je već tada čitav jug, osim Taranta, Rhegiona i Napulja bio »barbariziran« (*Geografika* VI, 1. 2). Ipak, treba se sjetiti da je jezik prvih židovskih i »helenističkih« zajednica čak i u samom Rimu bio grčki, te da je izvorna kršćanska liturgija također bila grčka (46: 10).⁷ Brojni pogrebni natpisi iz 4. i 5. stoljeća n. e. potvrđuju da se tada još uvijek govorilo grčki na Siciliji, a vjerojatno također u Kalabriji i u drugim južnotalijanskim pokrajinama (33: 81). Rohlfss je išao korak dalje, tvrdeći da je grčki jezik ostao *dominantan* u sjeveroistočnom dijelu Sicilije (prov. Messina) te u južnoj Kalabriji sve do 13. stoljeća naše ere! (64: 236). U prilog tome navodi podatak iz jedne anonimne francuske verzije trojanske priče koja potječe s kraja 13. stoljeća: da u čitavoj Kalabriji seljaci govore samo grčki: »Et par toute Calabre li paisan ne parlent se grizois non« (64: 249).

Rohlfsovi argumenti za tezu o preživljenju grčkog elementa u južnoj Italiji temelje se na povjesnim bilješkama— ali nadasve na lingvističkim činjenicama. Iz Strabonova komentara o upotrebi grčkog jezika u Tarantu, Reggio i Napulju, Rohlfss je zaključio da je »barbarizacije« bilo, ali da je uglavnom zahvatila više slojeve stanovništva i da je grčki jezik vjerojatno ostao jezik naroda, osobito u izoliranim mjestima unutrašnjosti, u ruralnim područjima i u planinskim selima. Tome u prilog govori već spomenuta činjenica da su pogrebni natpisi u sjevernoistočnoj Siciliji uglavnom (90%) bili na grčkom. S druge strane, današnja romanska narječja južne Kalabrije i Sicilije razlikuju se od, primjerice, sjevernokalabrijskih govora po tome što njihov leksički fond sadrži znatno mlađe romanizme. To bi značilo da je »romanizacija« zahvatila prethodni grčki supstrat u kasnijem razdoblju (64).

Konačni argumenti za Rohlfsovu tezu ipak polaze od analize oblika grčkog govora kod južnokalabrijskih, a donekle i kod južnoapulijskih Grka. Mada taj

⁷ Utjecaj grčkoga na latinski bio je tako snažan da su i neke osnovne leksičke jedinice posuđene iz grčkog, npr. a) za dijelove tijela (*bra(c)hium* < βραχιων; *stomachus* < στομαχος; *gamba* < γαμπη), b) za kućne i gradske nazive (*balneum* < βαλειον; *camera* < καμαρα; *platea* < πλατεια) i c) za životinje (*scuriolus*, *sciurus* < σκιρουρος); *delphinus* < δελφιν; *i(h)unnes* < θυννος). Grčki je posredno utjecao na stvaranju novih pojmovnih izraza (*teχνη* > *ars*; *λογος* > *ratio*; *γλωττις* > *lingua*, tj. »govor«), a kršćanska je terminologija neposredno posuđivala od grčkog jezika (*baptizāre* < βαπτισο; *ecclesia* < εκκλησις; *martyr* < μαρτυρ) (46: 26—29).

govor ima stanovite sličnosti s modernim grčkim govorima (npr. gubitak infinitiva), Rohlf s je to tumačio kao paralelni razvoj od starogrčkog jezika, a ne kao potvrda bizantske teze o porijeklu današnjih Grka u južnoj Italiji. Govor kalabrijskih Grka prepun je leksičkih arhaizama, nema slavenskih (očito ni turskih) riječi, a unatoč vlastite fonološke evolucije podsjeća na drevni dorski dijalekt kojim se govorilo u »Velikoj Grčkoj« prije proširenja *koiné*. Riječi iz *koiné* nakalemjene su na staru dorsku osnovu (63; 64; 65; 74: 186, 187).

Vjerojatno da bi razuvjerio zadnje pristaše teze o bizantskom porijeklu južnotalijanskih Grka, Rohlf s je prenio mišljenje Antonija Ferrue da se najaktivnija »latinizacija« grčke Sicilije zbila upravo u razdoblju bizantske prevlasti (64: 198). Unatoč tome, nema sumnje da se, zahvaljujući Bizantu, istočna (grčka) verzija kršćanstva zadržala u južnoj Italiji do dolaska Normana pa i nakon toga. U tome specifičnom okviru, grčka je kultura mogla doživjeti daljnji razvoj. S druge strane, još od sredine 7. stoljeća, a zatim i u doba ikonoklazme, veće i manje skupine monaha pristigle su iz same Grčke (33: 82; 76: 39). Grčki samostani i crkve nicali su širom Sicilije i južne Italije. Neki od tih samostana — Sv. Marija 'οδηγητας u Rossanu (Kalabrija), Sv. Spasitelj u Messini, Sv. Nikola Kazolski u Apuliji — imali su važne knjižnice te postali središta grčkih učenih krugova u srednjem vijeku (81: 31, 32). Nakon povlačenja Bizanta, kraljevski dvorovi dalje su koristili usluge lokalnih grčkih učenjaka — primjerice za vrijeme vladavine »prosvećenog« sicilijanskog kralja Fridrika II (1212—1250). Takvo je stanje trajalo do dolaska Anžuvina, koji su u Grcima vidjeli heretike i podanike bizantskog patrijarha (81: 27, 28). Zato je tijekom 14. stoljeća grčki obred postupno gubio ključne pozicije na talijanskom prostoru. Jedino su kalabrijski gradići Gerace i Bova ostali nešto dulje u okrilju grčkog kršćanstva (81: 30).

Dakako, religijsko-kulturni, čimbenici za vrijeme Bizanta pomogli su očuvati već postojeći grčki *etnos*, ali jednako je važno vidjeti je li došlo do nekoga značajnog priljeva novoga grčkog stanovništva u srednjem vijeku. Ovdje mislimo na masovnu migraciju.

Pošto je pokušao reafirmirati povijesnu valjanost tzv. *Monemvasijskog ljetopisa*, Petar Charanis (10) tvrdio je da su Grci migrirali na talijanski Jug u doba avarsko-slavenske invazije Peloponeza. Prema tom ljetopisu: »U ponovnoj su invaziji [Avari] podredili svu Tesaliju i Grčku, Stari Epir, Atiku i Eubeju. Također su prodrli na Peloponez, osvojili ga ratom i, uništivši i protjeravši plemenite i helenske nacije, sami su ga naselili. Oni među potonjima koji su uspjeli pobjeći od njihovih krvavih ruku, razbježali su se posvuda. Grad Patras emigrirao je na područje Rhexionia u Kalabriji; Argivi do otoka zvanog Orobe; Korinćani do otoka zvanog Egina. I Lakonci su u to vrijeme napustili svoju rodnu grudu. Neki su otplovili na Siciliju i još žive u mjestu zvanom Demona, zovu se Demonitae, umjesto Lakedaemonitae i sačuvali su vlastito lakonsko narječje« (vidi 10: 84).

Iako je datiranje *Monemvasijskog ljetopisa*, s obzirom na vrijeme avarsko-slavenske seobe još problematično, sasvim je moguće da ljetopis sadrži stanovitu vjerodostojnost. Ta invazija uzrokovala je pomicanje stanovništva slično kasnijim pojavama za vrijeme osmanlijske najezde, a može se pretpostaviti da je ubrzala i obnovila metastazična kretanja između Balkana i južne Italije. S tim u vezi mogli bismo spomenuti da se u jeziku kalabrijskih Grka nalazi tek jedna riječ koja bi mogla biti slavenskog porijekla — 'ουφα »ruho« (76: 36). No ova je riječ inače kulturni pojam koji se nalazi u modernom grčkom (ρουφα ρουφον), mađarskom (*ruha*) i rumunjskom jeziku (*rufa*). Mogla je dospjeti u Italiju trgovinskim vezama, ili kasnijim slavenskim naseljivanjem u Kalabriju (62: 411).

Grčki element uspio se sačuvati u južnoj Italiji od bizantskog razdoblja — pa najvjerojatnije i od antike — zahvaljujući spletu povoljnih okolnosti. O. Parlangei naglasio je kulturni prestiž, geografsku blizinu (Jadransko i Jonsko more nikada nisu bile ozbiljne prepreke) i povremenu političku nadmoć kao najvažnije faktore (54). Ipak, proces potiskivanja bio je snažan, a svijet se ponovno zainteresirao za kalabrijske Grke kad ih je Carl Witte »otkrio« godine 1821.

Kad je Tozer ujesen 1887. posjetio južnu Italiju, saznao je da grčkim jezikom još uvijek govore 15.000 stanovnika u devet sela Terre d'Otranta (Martáno, Caliméra, Melpignano, Sternatía, Soléto i Corigliano), te još 5.000 ljudi u južnokalabrijskim selima Bova, Sta Agnese, Confúri, Amendoleá, Galliciano, Roccaforte i Roghudi (76: 12). Upotreba jezika svela se potpuno na usmenu razinu; grčkih knjiga uopće nije bilo, a grčko se pismo nikada nije koristilo (76: 12, 13). S obzirom na tadašnju »duhovnu« dimenziju, Tozer je zabilježio ovaj podugački, ali važan komentar: »... oni nemaju nikakav osjećaj nacionalnosti da ih podupre. O Kraljevini Grčkoj ništa ne znaju i kad sam o tom govorio s njima nije ih zanimalo, a niti grčki narod. Dvije grupe Grka u Italiji o kojima govorim, mada znaju jedna za drugu, međusobno se ne poznaju i nema komunikacije između njih. U političkom pogledu, žele da ih se smatra dobrim talijanskim podanicima, a u razgovorima se identificiraju s Italijom i njezinim interesima. Mada se rijetko žene s talijanskim susjedima, ipak su u dobrim odnosima s njima: a barijera vjerskih razlika, koja ih je nekada morala dijeliti, nestala je stoljetnom konformacijom zapadnom obredu. Trag prijašnjeg antagonizma, spojem možda s uspomenom o crkvenoj razlici, nalazi se u tome što Talijane nazivaju 'Latinima' (Λατινοι); kao, primjerice, u ljubavnoj pjesmi u kojoj ljubavnik kaže svojoj dami da je želi naučiti sonet na grčkom, da Latini ne bi razumjeli što govori: —

Ἦτελα να συν μασω ἴνα sonetto

Γρηκο να μη το φερουνε οι Λατινοι

gdje ἴτελα, μασω i φερουνε znače ἴτελα μαθω i ἴξευρουν.« (76: 13)

Stoljetna odvojenost grčkih zajednica Kalabrije i Apulije od njihove (pra)domovine, odrazila se i na važnoj razini autoidentifikacije. Umjesto općeg etnika *helenas*, koji se koristi u Grčkoj, južnotalijanski Grci upotrebljavaju naziv *griko* (lat. *graecus* < oskijski *griko*). Neki su u tome vidjeli daljnju potvrdu o drevnosti ovih zajednica. Naime, moguće je da su sami Grci koristili to ime još u doba antičke kolonizacije, pa da su ga Oski od njih preuzeli. S druge je strane moguće da su preuzeli formu od Latina i Talijana pošto su izgubili svijest o pripadnosti helenskoj kulturi.

Demografsko-jezična slika grčkih zajednica u Kalabriji i Apuliji nešto se izmijenila u dvadesetom stoljeću. Prema statistikama A. Karanastasisa, na početku 70ih godina grčki jezik još se govorio u Caliméri (7.000 stanovnika), Coriglianu (5.000), Martignanu (2.000), Sternatiji (4.000) i Zollinu (3.000). Jezik je izumro u Melpignanu i Soletu, a u Martánu (9.000) samo jedna trećina seljaka još ga govori. Na području južne Kalabrije grčki se najbolje sačuvao u Chorio tu Roghudiju (700) i Gallicanu (350); ovdje su ga i djeca još znala tečno govoriti. U Bovi Superiore (2.000) samo su odrasli dobro znali jezik. U Roccaforte del Greco (2.000) i Chorio tu Vuniu (500) bio je stanovit broj govornika grčkog jezika (37: 23, 24). Grčki gradić Roghudi (1.000) bio je uništen zbog klizanja zemlje godine 1970, a ista je sudbina zadesila Chorio tu Roghudi 1972. (67: 126). U Amiddaliji di Calabria i u Condufuriju samo je pokojni starac još znao govoriti grčki (37: 24). Karanastasis slikovito je opisao

ovo stanje: »Ova me narječja podsjećaju na ljude koji na samrti izgledaju kao da će ispustiti zadnji dah, a ipak nastavljaju disati« (37: 24).

Posljednjih desetljeća, grčke zajednice u južnoj Italiji doživjele su stanovitu revitalizaciju, koju možemo shvatiti u kontekstu suvremenih »etničkih preporoda«. Književni standard posuđen je iz Grčke, a grad Atena poslala je Calimeri spomenik u znaku pobratimstva još godine 1958. Od 1972. vode se izborni tečajevi grčkog jezika u srednjoj školi u Martanu. Drugi se tečajevi daju u raznim selima i gradićima Terre d'Otranta. Godine 1968. kalabrijski Grci počeli su objavljivati dvojezični bilten *La Jonica*, koji je zajedno s albanskim listom *Arbrësh* činio dodatak publikaciji *Calabria Turismo*. U kratkom razdoblju od 1969. do 1973. Crkva je dopustila kalabrijskim Grcima da u misi koriste materinski jezik. Naposljetku, od 1971. kalabrijski i apulijski Grci osnovali su prvo zajedničko udruženje: »Savez Grka južne Italije« (67).

Na kraju rasprave o južnotalijanskim Grcima, mogli bismo spomenuti jednu zanimljivu pritužbu iz nedavnog broja *Calabrije Turisma*. Tekst glasi: »Ako je točno da su nekoliko milijardi potrošene da bi se sačuvali zadnji vukovi u Abruzzima, također je točno da jedan kalabrijski Grk vrijedi barem onoliko koliko i jedan vuk.« Radi se, dakle, o apelu, koji zvuči pomalo patetično, ali koji se iz *subjektivne perspektive* protivni gledištu da historijsko-civilizacijski značaj Grka u južnoj Italiji nije toliko u njima samima koliko u onomu što su predali drugima, ponajprije Rimljanima (usp. 77: 264).

Južnotalijanski Albanci

Većim tijekom srednjeg vijeka održavale su se jake veze između prostora današnje Italije i balkanskih krajeva naseljenim albanskim življem. Albanci su nastanjivali strateško područje koje su svojatali bizantski carevi, južnotalijanski Normani, mletački duždevi, Anžuvinci i pojedini slavenski vladari, a koje je naposljetku u 15. i 16. stoljeću ušlo u sastav Osmanlijskog Carstva. U taj okvir treba smjestiti snažne migracijske struje koje su raštrkale Albance po raznim oblastima Balkana i Sredozemlja. Ne računajući širenje stanovništva u susjedna slavenska i grčka područja, albanska se dijaspora protekla od Peloponeza do Istre, od Turske i Moldavije do južne Italije i Sicilije. Izolirane zajednice niknule su još u Ukrajini (Zaporožje), Egiptu i drugdje.

Veza s Italijom vrlo je stara. Smatra se da su još Iliri — po mnogima preci Albanaca — naselili današnje pokrajine Marche i Apuliju. Jak utjecaj u rimsko vrijeme unio je brojne latinske riječi u albanski jezik. Kontakti su se nastavili i nakon kristalizacije specifičnoga albanskog *etnosa* početkom srednjeg vijeka.

Još godine 1043. Albanci su pružali pomoć Georgiji Maniakesu, bizantskom vojvodi na Siciliji, u ustanku protiv cara. Čini se da je već tada počela podjela Albanaca na zapadnu i istočnu interesnu sferu koja se poslije vidjela i u vjerskoj razlici između katoličkih i pravoslavnih Albanaca (26: 40).⁸ Albanija je zatim bila zahvaćena ratom između Roberta Guiscarda i Bizanta. U idućim generacijama, prvo je Bohemund, vojvoda Taranta, upao u Albaniju (1107), a poslije njega normanski kralj Sicilije Roger II (1150). Područje

⁸ Frasherji je naveo da se ime »Albanac« (Arbër) postupno suzilo samo na »katoličke« Albance, a da su se pravoslavni nazivali prema bizantskoj upotrebi ili »Grci« ili »Romeji«. Kasnije, kad je postalo važno voditi računa o jezičnom faktoru, pravoslavni albanskog jezika prozvani su »Epirotima« (26: 46, 47). U današnje vrijeme etnik »Shqip« prevladao je u Albaniji. To bi se moglo povezati (i) s posljedicama islamizacije većine Albanaca u doba osmanlijske prevlasti.

se postupno cjepkalo između Bizanta, Duklje i Raške, sve dok car Komnen nije uspostavio prevlast ne samo nad Albanijom nego i nad susjednim slavenskim krajevima. No oko 1190, pod vodstvom Proгона, albanski su poglavari uspjeli stvoriti prvu samostalnu državu. Unatoč nadiranju Mlečana sa sjevera, koji su stekli jake pozicije na Balkanu zahvaljujući četvrtom križarskom ratu, te obnovljenom bizantskom pritisku s juga, ova mala država uspjela se održati sve do smrti Progonova mlađeg sina, Dimitrija, 1216. Kad su Albaniju poslize zauzeli Bugari, i zatim opet Bizantinci, morali su dati stanovitu autonomiju lokalnim vladarima.

Godine 1269. anžuvinski kralj Karlo I iskrcao se u Albaniju u pohodu protiv Bizantskog Carstva. Pošto je doživio jak albanski otpor, Karlo je morao popustiti njihovim zahtjevima za autonomijom. Proglasio je 1272. Kraljevstvo Albanije i sebe prvoga njezina kralja. Gradovi su stekli slobode i plemenskim zajednicama priznala se samouprava. Ipak, slično situaciji u južnoj Italiji, porasle su napetosti između *doseljenih* francuskih (i talijanskih) plemića i lokalnih albanskih poglavara. Potonji su, s pomoći Bizanta, prisilili Anžuvince da privremeno napuste zemlju od 1286. do 1304. Kad su se vratili morali su dijeliti vlast s njima.

Anžuvinska intervencija, odnosno nemiri koji su je slijedili, potakla je prvu veliku seobu albanskih brđana prema Tesaliji i Epiru (20). S druge strane, u idućem razdoblju 14. i 15. stoljeća, učvrstio se u Albaniji feudalni poredak. Seljaštvo se našlo u raznim položajima ovisnosti prema gospodi. U isto vrijeme, međutim, zajednice brđana sačuvali su velik dio svoje samostalnosti (2). I dalje je organizacijska jedinica bila pleme ili bratstvo (*fis*), kojom je upravljao savjet rodbinskih starješina (*kuvend*) u skladu s načelima običajnog prava sačuvanim u usmenim *kanunima* (2; vidi također 82).

U razdoblju sve jače feudalizacije balkanskih zemalja, prvo je bugarska, i zatim srpska država, popunila prazninu koja je nastala slabljenjem Bizanta. To je imalo snažnog odraza i na Albaniju. Sredinom 14. stoljeća, naime, srpski car Dušan, osvojivši golemo područje, pored drugih impozantnijih titula, uzeo je naslov kralja Albanije. Treba reći da je Dušan počeo naseljavati albanske ratnike na zemljišta grčkih plemića (20). Ipak, prema jednom gledištu, Dušanova je država predstavljala »fantomsko carstvo« — preširoko protegnuto po etnički heterogenom i krajnje decentraliziranom području (15: 22, 23). Nakon njegove smrti, posvuda — dakako i u Albaniji — feudalcima su nastojali steći sve veću samostalnost i zaposjesti što veći teritorij. Svaki je krupni ili sitni albanski feudalac nastojao zagospodariti do samih granica albanskoga jezičnog prostora (26: 60). Stanoviti uspjeh u tome imao je Karlo Topija, gospodar Kruje i Petrele, koji je uspio osvojiti luku Drač od Mlečana 1367. Drač je postao glavni grad Topijeva »Velikog vojvodstva Albanije«. Njegove su se ambicije, međutim, sukobile s Balšićima sjeverne Albanije i južne Srbije. Da bi pobjedio Đerđu Balše II, Topija je pozvao u pomoć Turke (1385). Kad su tek tri godine kasnije Turci porazili Srbe i njihove saveznike na Kosovu, veći dio Srbije, Bugarske i Albanije postao je dio Osmanlijskog Carstva. Jasno je, međutim, da su međusobni konflikti balkanskih zemalja, a ne samo osmanlijska sila *po sebi*, pridonijeli uspjehu potonjih (2: 15; 32: 29).

Na početku 15. stoljeća, Albanija je bila podijeljena između Mlečana i Osmanlija. Na sjeveru zemlje, doduše, posjedi Dukađina (Lješ, Mirdita, Dukađin i Pule), Arijanita (Cermenika, Shpat, Gora i Mokra) i Kastriota (Dibra Mat, Kurbin i Ishem) sačuvali su stanovitu samostalnost pod vlašću Osmanlija. U tom okviru, kad je Ivan Kastriota pokušao uz pomoć Mlečana povećati svoju samostalnost, Turci su poslali kaznenu ekspediciju protiv njega (1430). Zatim su uklopili sve tri sjevernoalbanske oblasti u novoformirani albanski sadžak. Uslijedila je pobuna pod vodstvom Đerđa Arijanita (1432—1436).

Slijedeća pobuna nije bila samo najpoznatija i najslavnija epizoda u albanskoj povijesti nego i ključni moment u odnosu na migraciju Albanaca u južnu Italiju.

Godine 1443, u doba ugarske vojne Janosa Hunyadija protiv Osmanlija, Derđ Kastriota »Skenderbeg«, napustio je redove turske vojske, s kojima se dotad borio i zajedno sa svojim vojnicima pošao u Kruju, gdje ga je rod Kastriota odmah izabrao za vođu. Pobuna je uslijedila. Od 1443. do svoje smrti 1467. Skenderbeg se gotovo svake godine suočio s turskim vojskama. U to vrijeme neprestanog rata, velikog razaranja zemljišta i, s tim u vezi, česte pojave gladi, prve velike skupine Albanaca pošle su u južnu Italiju. Izbor područja imigracije nije bio nametnut samo geografskom blizinom. Skenderbeg je bio saveznik i vazal napuljskog kralja Alfonsa »Velikodušnog« — kao što je Alfons potpomogao albanski otpor tako su i albanski vojnici pomogli Alfonsu da se učvrsti na napuljskom prijestolju.

Godine 1448. albanski vojskovođa Dimitrije Reres, sa sinovima Derđem i Vaslijem, stigao je u južnu Italiju da pomogne kralju Alfonsu ugušiti pobunu kalabrijskoga i sicilijanskog plemstva. Zauzvrat kralj mu je dodijelio zemlju u Kalabriji (Calabria Ultra) i na Siciliji. Nakon albanskog naseljavanja Kalabrije,⁹ sinovi Reresa povelu su preostale doseljenike na Siciliju.¹⁰ Kasnije, kad su pobune gospode i narodni nemir ugrozili nasljedstvo Alfonsovom sinu Ferrentu, sâm mu je Skenderbeg pritekao u pomoć (1461—1462). Kao naknadu za pomoć, Ferrente mu je dodijelio napuštena zemljišta u Apuliji i Moliškoj grofoviji. Na tim područjima Albanci su naselili mjesta u današnjim provincijama Foggia, Taranto i Campobasso.¹¹ Treći masovni migracijski val uslijedio je između 1468. i 1506, nakon smrti Skenderbega a osobito nakon pada Kruje. U to je vrijeme Skenderbegov sin Ivan doveo dodatnu grupu da nasele kastriotske posjede u gornjoj Apuliji. No još 1470. neki su Albanci migrirali s tih posjeda u sjevernu Kalabriju (Terra Giordana) u pratnji Irene Kastriota, koja se bila udala za kalabrijskog feudalca mjesta Bisignano. Opći zbijeg iz Albanije također se usmjerio prema sjevernoj Kalabriji, gdje su Albanci naselili tridesetak sela na području današnje provincije Cosenza.¹² Godine 1534, nakon pada tvrđave Korona na Peloponezu, neki su peloponeški Albanci migrirali prvo na Liparske otoke a poslije 1597, ili možda neposredno, naselili su nekoliko mjesta u Basilicati i Kalabriji.¹³ To je završilo fazu masovne imigracije Albanaca prema južnoj Italiji. U idućem stoljeću i pol bilo je samo manjih priljeva. Nije sigurno da li su izbjeglice koji su 1647. stigli s južnog Peloponeza u selo Barile u Basilicati bili Albanci, no to su svakako bili oni koji su dospjeli u selo Badessa u Abruzzima godine 1744. Bilo je sporadičnih

⁹ Sela Caraffa di Catanzaro, Carfizzi, Gizzeria, Pallagorio, San Nicolo d'Alto, Vena, Amato, Andali, Arietta, Belvedere, Marcedusa, Zagarise i Zangarona na području današnje provincije Catanzaro.

¹⁰ Mjesta Piana degli Albanesi, Contessa Entellina, Santa Cristina Gela, Palazzo Adriano, Mezzojuso, Bronte, Biancavilla, San Giuseppe di Mastellero, Sant Angelo i S. Michele.

¹¹ U provinciji Foggia: Chieuti Castelvecchio di Puglia, Castelluccio de'Sauri, Castelnuovo i Monterotaro; u provinciji Taranto: San Marzano di San Giuseppe i vjerojatno: Belvedere, Roccaforte, Faggiano, San Giorgio, Carosina, i San Crispieri; u provinciji Campobasso: Campomarino, Ururi, Portocannone i Montecilfone.

¹² Ejanina, Frascineto, Civita, Lungro, Firmo, San Demetrio Corone, San Giorgio Albanese, Santa Catarina, Vacarizzo Albanese, San Cosmo Albanese, Acquafredda, San Martino in Finita, Cervicati, San Benedetto Ullano, Marzi, Cerzeto, Cavallerizza, Falconara Albanese, Mongrassano, Plataci, San Basile, Spezzano Albanese, San Sofia di Epiro (Porcile, S. Giacomo i Serra di Leo).

¹³ Barile, San Costantino Albanese, San Paolo Albanese, Ginestra i Machito u provinciji Potenza (Basilicata); Castoregio i Farneta u provinciji Cosenza (Calabria). Stigli su još u Greci (Avelino).

priljeva Albanaca i za vladavine burbonskog kralja Ferdinanda IV (1759—1825) (17; 47).¹⁴

Kako su se snašli albanski doseljenici u novoj sredini? Vincenzo Padula, koji je u 19. stoljeću sakupljao raznoliku građu o provinciji Cosenza, dao je podatke i o Albancima. Dakle, kad su stigli u Gornju Kalabriju, Albanci su navodno imali prilično nestalnu egzistenciju i često pljačkali. Padula kaže: »Kad su Albanci stigli imali su samo *giuffreju* (pušku), *jattaganiju* (jatan) i *mazeru* (krivu sablju) — bijahu lopovi; [otuda i] poslovice: *qny, xiry dissert* (samo se jednom umire), *by bycciu veglia veglia* (sjećemo i sjećemo)« (53: 323). Takav je parazitski način života inače tipičan za skupine bivših vojnika kakvi su bili barem prvi doseljeni Albanci. S tim u vezi, stanovnicima nekih albanskih mjesta (San Giacomo, Mongrassano, Lungro) dan je nadimak »lo-povi« (*ladri*). Ipak, kaže Padula, bilo je slučajeva da su Albanci predstavljali traženu radnu snagu. Nakon potresa godine 1456, Albanci su zato bili dobro primljeni u župi Rossano (mjesta: Macchia, Vacarizzo, San Cosimo, San Giorgio, Spezzano Albanese, San Lorenzo) (53: 354). Unatoč tome, u odnosima između Albanaca i lokalnih feudalaca bilo je čestih antagonističkih nota; potonji su zato preferirali zemlje samostana i komende (53: 354).

S tim u vezi, tekst Giovannija Marafiotija iz 1610. opisao je nestabilnost kalabrijskih Albanaca u prvim godinama nakon seobe ovako: »Nemaju zidanih kuća nego pastirske nastambe i kolibe. U kolibama imaju duboke rovove gdje drže svinje, telad i ovce. Žene su snažne gotovo kao i muškarci, a zbog teškog rada na polju sve ružne... Ne žive u ravnica nego u planinama, ne grade kuće da ne bi ostali podređeni barunima. A ako bi ih slučajno gospodar područja na kojemu su živjeli htio zlostaviti, spalili bi svoje nastambe i pošli živjeti na područje drugoga gospodara« (53: 369; vidi i 47: 56).

U analizi ekonomskog razvoja i proizvodnih odnosa na feudu Corigliano Calabro, Raul Merzario nije mogao izbjeći pitanje albanskog doseljavanja. Navodno je kuga 1450. odnijela velik dio stanovništva Kalabrije, te je masovna imigracija Albanaca između 1468. i 1479. donekle korigirala demografsko stanje. U 16. stoljeću, Albanci su uspjeli osigurati sebi povlastice od lokalnih feudalaca. Prema Merzariju: »Razlog za davanje povoljnih uvjeta ovim nomadima u 16. stoljeću leži u činjenici da se još od prvih migracija nikada nisu nastanili na jednom mjestu. Zbog nestašice ljudstva i brojnih neobrađenih i šumom obraslih zemljišta mnogi su baruni ponudili Albancima povoljne prijedloge kako bi se naselili na njihovim feudima« (45: 15). Ali Albanci su imali snažan osjećaj etniciteta (*sic!*) i zajedništva, koji nije trpio barunsku prepotenciju (45: 16). Zato je došlo do već spomenutih paljenja i seljenja. To je, međutim, pridonijelo glasu da su surov, nagao i neuljuden narod. Još su ih optuživali da pretjerano sijeku šume, iako su im feudarci upravo dali zadatak da krče nova zemljišta! (45: 16). Kasnije, potkraj 17. stoljeća, baruni su počeli kršiti obećane im povlastice. Izbili su sukobi u vezi s tlakom i davanjem dijela poljoprivrednih proizvoda (45: 56, 57). Očito se situacija nije najsretnije riješila za Albance, te ih je Merzario našao među najzaduženijim seljacima u grofovskim spisima dužnika iz prve polovine 18. stoljeća (45: 76, 77).

Postoje zapisani primjeri diskriminacije prema Albancima u južnoj Italiji. A. Bibbò naveo je dva. U jednoj ispravi iz grada Foggie zabranjuje se da građani i stranci daju vino Albancima, Grcima i Slavenima. To podsjeća na slične zabrane u odnosu na sjevernoameričke Indijance! U drugom primjeru iz 1576. feudalac Celenze obećaje da neće dovesti u grad ni Grke, ni Albance ili (*sic!*) Slavene, nego samo Talijane (6: 8).

¹⁴ Kao kuriozitet, spomenimo da je djed Antonija Gramscija imigrirao u južnu Italiju iz Albanije potkraj tog razdoblja.

Koliko se tiče, samih Albanaca, već smo rekli da ih je ujedinjavao jak osjećaj zajedništva. Padula je spomenuo da su još u njegovo vrijeme uspjeli sačuvati velik dio svoje narodne tradicije (svadbene običaje, junačke pjesme o Skenderbegu, plesove, vjerovanja u dobre i zle duhove — *Dhrekezh*, *Dreschiesa* i *Cliscandra*) (53: 341, 386, 388), kao i instituciju pobratimstva (*vllamia*) (53: 356). Navodno su smatrali da je gradić Lungro u sjevernoj Kalabriji prijestolnica čitave albanske »nacije« (53: 362)!

U očuvanju etničkog identiteta znatnu je ulogu imala i pravoslavna crkva kojoj je pripadao najveći broj doseljenih Albanaca. Usprkos sukobima s katoličkim klerom, potkraj 18. stoljeća Albanci su uspjeli osnovati biskupiju i sjemenište za istočni (grčki) obred u kalabrijskom mjestu San Benedetto Ullano. Sjemenište se kasnije preselilo u San Demetrio Corone. Biskup je imao pravo zaređivati svećenike i posjećivati crkve istočnog obreda, ali sav njegov kler i crkve izvan samog biskupskog središta bili su podređeni lokalnim katoličkim biskupima (17: 92; 53: 20). Padula je mislio da je Albancima nedostajala potrebna učenost da obnove grčki obred u Kalabriji (53: 20). Mnoga su područja, u skladu s time, kasnije napustila istočni obred (6: 15). Ipak, unatoč njegovoj tvrdnji, južnotalijanski Albanci imali su bogat kulturni razvoj, a suvremena se albanska književnost, primjerice, zapravo rodila u Italiji (14: 234).

Popis stanovništva 1861. registrirao je 55.453 Albanaca u Italiji, a onaj iz 1921. već 80.282 govornika albanskog jezika (17: 92). Danas ih ima možda do 100.000 u južnoj Italiji (14: 233), što znači da predstavljaju najveću manjinu, odnosno etničku skupinu na ovom području. Vrlo je bitna misao da se »... albanska zajednica nije ponašala kao podređena manjina, ni prema svojim talijanskim susjedima. Dašto, osjećali su se superiornima i sudjelovali su u životu talijanskog društva a da se nisu asimilirali« (14: 234).

M. Čamaj primjetio je da bi Talijani, doselivši se u albanska mjesta, naučili nešto albanskog jezika, dok su njihova djeca, međutim, naučila albanski tako dobro kao da su potekli od albanskih roditelja (7: 10). Južnotalijanska albanska narječja očito su imala lingvistički prestiž barem na seoskoj razini. To je eventualno bio odraz tipičnoga talijanskog kampanilizma (*campanilismo*), tradicionalne privrženosti seoskoj zajednici i njezinim običajima. Međutim, zbog utjecaja većinske kulture, kao i zbog migracija koje dalje osipaju ionako disperzirana albanska naselja, ovaj jezik gubi broj govornika. Po svoj prilici preuranjeno, Bibbò je zaključio da seljaci »... žele zaboraviti jezik koji ih je pretvorio u strance u vlastitoj domovini« (6: 22).

Kad je riječ o domovinama, spomenimo i to da albanska narječja južne Italije redom pripadaju toskijskom govoru južne Albanije. Sjevernoalbanski Gege nisu masovno sudjelovali u bijegu iz Albanije; primjer gegijske skupine kod Zadra (Arbanasi) ne ulazi u ovaj kontekst. Nadalje, za razliku od imena albanskog jezika u samoj Albaniji (*shqip*), južnotalijanski Albanci nazivaju ga po arhaičkom običaju *arbërëshe*. Dakako, za sebe koriste etnik *Arbër* umjesto *Shqipëtar*. S druge strane, zbog njihove dugogodišnje pripadnosti istočnome, »grčkom« obredu, susjedno ih je stanovništvo znalo zvati »Grcima«. Tako su neka albanska mjesta dobila pogrešne nazive — npr. Piana degli Albanesi na Siciliji zvala se sve do međuratnog razdoblja Piana dei Greci. Čudnom igrom slučaja ovu je grešku ispravila Mussolinijeva administracija. Kao što smo vidjeli, tada su neki talijanski autoriteti željeli umanjiti značaj grčke prisutnosti u talijanskoj kulturi. Također postoji mogućnost da je fašistička vlada pokušavala pridobiti simpatije Albanaca (dakako ne samo u južnoj Italiji), u skladu sa svojom imperijalističkom politikom na Balkanu. Još je Gramsci navodio primjer iz razdoblja okupacije Skadra kad je tadašnja

Italija angažirala kao prevodioce vojnike južnotalijanskog albanskog porijekla (32: 165). Bilo kako bilo, danas se južnotalijanski Albanci još sjećaju ranijeg vremena i batina koje bi djeca dobila ako bi u školi progovorila na albanskom (23).

Slavenska (hrvatska) prisutnost u južnoj Italiji

Rasprava o Albancima u južnoj Italiji dovodi nas do paralelne tematike o slavenskoj imigraciji.

Već se na temelju toponomastike može utvrditi da su veće ili manje skupine Južnih Slavena preplovili Jadran i naselili dijelove Italije gotovo u svim razdobljima od početka srednjeg vijeka do danas.¹⁵ S tim u vezi, spomenuli smo naseljavanje Slavena u bizantskoj južnoj Italiji, a bilo ih je također u langobardskim i saracenskim oblastima. U potonjem slučaju treba naglasiti da je islamski svijet dobro poznao Slavene koji su pod imenom *Sakaliba* pristizali kao robovi ili dobrovoljno u saracenske, maurske i arapske zemlje. Neki od njih osobito su se istakli. Tako je u 10. stoljeću Sakalib dalmatinskog porijekla, Abu al Hasan Džauhar, u funkciji »sekretara Sicilije« i savjetnika Fatmidâ, osnovao današnju egipatsku prijestolnicu Kairo.

Milan Rešetar našao je tragove davne slavenske prisutnosti u pokrajinama Marche, Abruzzi i Molise, te u južnotalijanskim gradovima Matera, Avellino, Salerno, Brindisi i Foggia. Znamo da su Slaveni (Neretljani) napali langobarska područja u 7. i 9. stoljeću. Zatim, 926, Zahumljani pod vodstvom Mihajla Viševića, zaposjeli su grad Sipont u sjevernoj Apuliji (današnja Manfredonia), što je označilo početak penetracije slavenskog življa na Garganski poluotok. Bizant je na tom području prepustio lokalnu vlast slavenskim županima koji su vladali nad doseljenicima (16: 226, 234). Treba, međutim, reći da je Gargano tada zapravo predstavljao međuprostor ili »neutralnu zonu« između Bizanta i langobardskog vojvodstva Beneventa (64: 358).¹⁶

Iako postoje indikacije o ranijim slavenskim kontaktima sa južnom Italijom, masovniji priljev obično se smještava u razdoblje turskih osvajanja na Balkanu, tj. u 15. i 16. stoljeće. Smatra se da je tada došlo do konstituiranja slavenske kolonije u Molisu, jedine skupine koja je do danas zadržala svoj jezik.

Prije nego što pristupimo široj problematici Moliških Hrvata, treba se ponovno upitati da li su turska osvajanja stvarno bila osnovni uzrok njihova dolaska u Italiju. Ovo pitanje, naime, danas tek izgleda riješeno.

¹⁵ Tako nalazimo mjesta Schiavon (naselje kod Verone) i Schiavonia (četvrt Urbina; dio grada Este) u sjevernoj i središnjoj Italiji, te nazive Schiavonia (kraj Corigliana u Kalabrij) i Schiavi (u Abruzzima) (64:106). Padula je spomenuo selo Praia degli Scavi (53:279) te rječicu Schiavano ili Javiano kod Falconare degli Albanesi u Kalabrij (53: 291). To upućuje na mogućnost da su neki Slaveni dospjeli u Kalabriju zajedno s Albancima. Početkom 14. stoljeća jedan dokument spominje tvrđavu Castellucium de Sclavis blizu Foggie, a na području današnje provincije Foggia nalazio se gradić San Vito dei Normani koji se sve do 1863. zvao San Vito degli Schiavoni (78). Ima i toponima koji podsjećaju na Bugare — na sjeveru: Bólgare (u Lombardiji) i Bólgheri (u Toscani), na jugu: Monte di Bulgheria (kod Salerna) (64: 46). Bugarska prisutnost na Jugu starijeg je datuma, te se vjerojatno odnosi na još neslavensizirane turske (turkijske) Bugare. Moliško selo Cantalupo možda je bilo sjedište tih Bugara, tj. ako je točno da ime ovog mjesta ima tursku etimologiju (kan-teleped, »poglavlarovo sjedište«) (61). Na sjeveru Italije, bugarsko kao i slavensko ime može se povezati sa širenjem tzv. bogumilske hereze. U 12. i 13. stoljeću takvi su se heretici zvali Bougres u Francuskoj i Sclavini u Italiji! Postoji još i manja mogućnost da toponimi koji podsjećaju na Bugare nemaju s njima nikakve veze, nego pak dolaze od albanske riječi bulgër ili bujgër, naziv za vrstu hrasta (usp. 34).

¹⁶ Rohlfis je analizirao lingvistički doprinos slavenskih doseljenika lokalnim narječjima na Garganu. Izdvojio je 19 leksičkih jedinica koje je držao da su potekle iz slavenskog jezika, npr. *ciúcia* < curica; *jalae*, *scialae* < žal; *langlistae* < glista; *pugghiaca* < puž; *salambachae* < zelembač; *scazavazzae* < skakavac; *vúšchærae* < gušter, itd. (64: 351, 532).

Ne postoje historijski dokazi da su Slaveni pobjegli u Molise zbog *neposredne opasnosti* od turskih vojski! To se pretpostavlja na temelju danas već stereotipne slike osmanlijskog osvajača u jugoslavenskoj historiografiji. S druge strane, seoba Albanaca u južnu Italiju može se sa sigurnošću povezati s turskim ratovima, što daje analogiju za Slavene ali ne i objašnjenje. »Turčina« treba u stanovitoj mjeri »rehabilitirati«. Fanatizma je bilo — pored toga, svaki je rat ugrožavao seljačke mase. Ali, unatoč jednostranosti epskih pjesama, Osmanlije su bili tolerantniji prema »inovjericima« od bilo koje kršćanske sile u to vrijeme. Osim toga, kao i drugi osvajači, trebali su seljačko stanovništvo iz temeljnih ekonomskih razloga (usp. 39: 207). Zato je nelogično pretpostaviti da su ga imali namjeru protjerati. Tome u prilog govore pisma iz turskih arhiva u kojima Porta nalaže begovima da kazne hajduke i pobunjenike, ali da ne nanose zlo ostalom stanovništvu (39: 23, 42, 77).

Mada je jasno da su stvarna zbivanja na granici bila složena, iz spomenutih turskih izvora odmah možemo uočiti bitnu razliku između albanske i slavenske seobe. Albanci pod Skenderbega bili su, u očima Osmanlija, pobunjenici. Nakon smrti Skenderbega, slijedila je odmazda i zbijeg u Italiju. U novoj domovini Albanci su pjevali junačke pjesme o Skenderbegu, a u jednoj narodnoj pjesmi iznijet je gotovo biblijski motiv egzodusa: »300.000 mladića u bijegu razdjeliše more da spase vjeru« (*Per tre qind mile trima iktin çaitin detin se të mbajen besen*) (47). Toga nije bilo među Slavenima. U Molisu postoji pjesmica »Kako je lipo hodit usrid mora« koja ne evocira užas davnog bijega. Osim toga, jedini lik u usmenoj tradiciji iz zemlje porijekla jeste hrvatski ban Ivan Karlović, a on je prikazan u negativnom svijetlu (»Jimam strah do Jivana Karlovića«) (35). Prema tome, mada je V. Makušev posjetivši Molise u prošlom stoljeću zabilježio uspomenu na neku »jaku« Tursku (42), čini se da su i kršćanska gospoda u velikoj mjeri bili odgovorni za eventualni »zbijeg« u Molise. Turska odgovornost bila je posredna — konflikt na Balkanu iscrpljivao je seljaštvo s obje strane »predziđa kršćanstva« i tako je došlo do psihoze »Turčina«.

Na talijanskoj strani Jadrana, godine 1448. lokalne vlasti uvele su zakone kojima se slavenski doseljenici tjeraju s područja današnje pokrajine Abruzzi. Godine 1500. jedna napuljska povelja naređuje da se Slaveni, koji su tek naselili obalni pojas između Ancone i Gargana imaju povući 50. milja u unutrašnjost. Kasnije, 1508. i 1518. feudalci iz porodice Caraffa doveli su slavenske koloniste da naselje moliška sela San Biase i San Felice pošto je kuga desetkovala tamošnje stanovništvo. Čini se da su neki, prije prijelaza u Italiju, stigli na mletačke posjede oko Zadra, ali kad su ovi 1538. pali u ruke Turcima, mletački izvori kažu da je jedan dio seljaka pošao u Marche i Apuliju (3). U ovom slučaju, ljudi su vjerojatno tražili područje sasvim izvan tadašnje ratne arene — središnja i južna Italija bilo je takvo područje. Ali psihoza »Turčina« postojala je i u Italiji. Uostalom, Osmanlije su uspjeli godine 1480. zauzeti citadelu Otranta na krajnjoj točki talijanske »pete«.

Jednom kad stigoše u Italiju, Slaveni naseliše petnaestak mjesta u najsjevernijem kutu Napuljskog kraljevstva. Izgleda da su, kao i Albanci, neko vrijeme živjeli u kolibama (18). Makušev, koji je pisao godine 1871, spomenuo je slijedeća nekadašnja slavenska mjesta u pokrajini Molise: Montelongo, Castelluccio degli Schiavi, Cologna, Montepagano, Ripalda, San Biase, Cervitello, Acqua Viva, San Felice, Montemitro, Tavenna, Petraccio, Vasto (?), Ruscallo i dr. Morao je još navesti San Giacomo degli Schiavoni. Usput je tvrdio da su žitelji Montelonga još uvijek govorili slavenski u 17. stoljeću, da je taj jezik izumro u Palati »prije tridesetak godina« te da se njime služe samo najstariji u Tavenni. San Giacomo i San Biase »sada su« sasvim talijanska

sela, iako se u prvom mjestu čuva uspomena o slavenskom porijeklu u proslavi dolaska slavenskih kolonista (l'arrivo dei coloni slavi) koja se održava posljednjeg petka svakog travnja (42: 32).

Makušev je u svom popisu spomenuo Acqua Vivu — Collecrose (Živu Vodu — Kruč), Montemitro (Mundimitar) i San Felice del Molise (Stifilić), jedina mjesta koja su do danas uspjela sačuvati specifičnost slavenskog govora. Danas nazivamo njihove stanovnike Moliškim Hrvatima, jer su jezičari, počevši od Milana Rešetara, ustanovili da im govor potječe od mlađeg ikavsko-štokavskog narječja koji se govorio na prostoru između Cetine i Neretve u 15. stoljeću (60). Moliškohrvatski jezik ima i brojne čakavske osobine, što upućuje na to da se razvio na nekadašnjoj štokavsko-čakavskoj »granici«. Na mogućnost da su se doseljenici u 15. stoljeću spojili s nekim ranijim slavenskim stratumom u Molisu ukazala je Tatjana Krizman (18: 15) kao i Vladimir Markotić (43). Nadalje, Markotić je u analizi prezimena iz Acqua Vive, Montemitra i San Felicea iznio pretpostavku da su stanovnici ovih mjesta živjeli u odvojenim selima još u staroj domovini i da je kolonizacija San Felicea bila najstarijeg datuma.

Bilo kako bilo, danas se u Jugoslaviji gleda na molišku manjinu kao na hrvatsku etničku manjinu u jednoj susjednoj zemlji, dok ih talijanska sredina uglavnom smatra jezičnom manjinom. Talijanska gledanja zapravo odražavaju stvarno stanje do kraja 19. stoljeća. Moliški Hrvati dugo su vremena bili privrženi materinskom jeziku kao dijelu svojih lokalnih (seljačko-patrijarhalnih) tradicija. Talijani su im zato pripisivali tvrdoglavost.¹⁷ Ali svijest o posebnome hrvatskom identitetu izgubila se kroz stoljeća, ukoliko je uopće ikada postojala među njima.

Kad je sredinom 19. stoljeća Medo Pucić »otkrio« Moliške Hrvate, u skladu s vlastitom političkom orijentacijom, prozvao ih je Srbima. Idućih godina, oni su proglašeni Srbima (prema R. Kovačiću, B. Guyonu i A. Rolandu). Hrvatima (prema I. Kukuljeviću, J. Aranzi i J. Smoldaki), Bugarima ili »Srbo-Bugarima« (Makušev), »Srbo-Dalmatincima« (Vegezzi-Ruscala), pa čak i Albancima (72: 40). Susjedni Talijani jednostavno su ih zvali »Slavi« (u narječjima: Schiavoni, Sklavuni, Šklavuni, Škiavuni, Škavuni ili Ščavuni), a sami su koristili izraze poput »naša krv«, »naš jezik«, »naša čeljad« ili »braća naša«. Osim toga, osjećali su kao da im u prošlosti nijedna narodnost nije bila srodna, iako su imali neku nejasnu predodžbu o davnoj domovini u Dalmaciji. »Su 'z Dalmacije pur naši stari« zabilježio je Smoldaka u Acqua Vivi godine 1904. (72). Na temelju iskustva iz istog mjesta Makušev je iznio jedno mišljenje koje je zanimljivo i sa sociolingvističkog¹⁸ gledišta, iako donekle evocira slavenski romantizam prošlog stoljeća: »Naša krv, naš jezik, naša čeljad, braća naša, razlilo se sa svih strana. Oni su čuli da mi govorimo na njihovom jeziku. da ih razumijemo; sljedbeno tome mi im nismo tuđi; mi smo njihovi ljudi. Tako su se kod Moliških Slavena, kao i kod naših predaka. pojmovi o jeziku i narodnosti sliki u jedno. Riječ 'narod', kasnijeg porijekla, ne postoji kod njih« (42: 37).

Moliški Hrvati, dakle, nisu imali jasnu predodžbu o narodnosti. Kao i južnotalijanski Grci (prema Tozeru) i kalabrijski Albanci (koji su držali da je gradić Lungro prijestolnica albanskog naroda), živjeli su u izolaciji od zbivanja u zemlji porijekla. Jezik im je prošao vlastiti razvoj — izgubio je srednji rod, padeži su danas pojednostavljeni, imperfekt se češće koristi, leksik je

¹⁷ »Celjada numahu lejt aš pisat, a govarahu naš jezik. Stat aš Crkva govorahu ka masu se reć italian, a one naše ne čujahu aš govorahu svedni na našu. Druge čeljade ka živu okulu nas na se zovahu 'škavun mop' a one naše su bil terd isteno ka aš nisu zabel jezik naš« (31: 14).

primio mnoštvo talijanskih riječi, u izgovoru su prevladala suprasegmentalna obilježja talijanskog dijasistema, uključivši fonologiju i naglasak (35). S druge strane, nema sumnje da taj govor ima istoga »zajedničkog pretka« kao i narječja kojima danas govore uglavnom samo Hrvati. Zato je tijekom 20. stoljeća došlo do *imputacije narodnosti*. Od Smodlake nadalje govori se o Moliškim (Apeninskim, Molizanskim itd.) *Hrvatima*.

Stanoviti »preporod« među Moliškim Hrvatima počeo je šezdesetih godina ovog stoljeća. Kontakti sa zemljom porijekla postali su redoviti. U to vrijeme prvo je pokrenut list *Naša rič*, koji je kasnije preimenovan u *Naš jezik*. Taj dvojezični list izlazio je u Rimu između 1967. i 1970. — prvo samostalno, i zatim kao glasilo mjesnog udruženja (»Pro loco«) triju spomenutih moliško-hrvatskih sela. Prvi brojevi nosili su talijanski podnaslov »Periodico dei paesi slavi del Molise«, a poslije, očito kao refleks utjecaja iz zemlje porijekla, javlja se namjesto »paesi slavi« (slavenska mjesta), izraz »paesi croati« (hrvatska mjesta).

Iz sadržaja *Našeg jezika* (50) vidi se da je na početku obrađena uglavnom lokalna tematika (crkvene teme, komentari o narodnim običajima, svakodnevne novosti — vjenčanja, rođenja, ekonomska emigracija itd.). Kasnije se posvetilo više pažnje historijskim temama. Pretiskani su, primjerice, članci o Moliškim Hrvatima objavljeni u drugim publikacijama. Pored toga, informacije o Dalmaciji zauzele su velik prostor. Kasniji brojevi imali su veći broj tekstova na hrvatskom književnom jeziku umjesto na lokalnom moliško-hrvatskom govoru. *Naš jezik*, međutim, prestao je izlaziti u doba porasta nacionalističkih tendencija u SR Hrvatskoj. Ponovni broj, u iščekivanju registracije, izašao je u listopadu 1985. u redakciji kulturnog udruženja »Naš grad« iz Acqua Vive — Collecroce.

Moliških Hrvata ima znatno manje od Albanaca i Grka u južnoj Italiji. Prema registru stanovništva bilo je 1983. ukupno 2.531 prijavljenih i 2.448 »prisutnih« stanovnika u selima Acqua Viva — Collecroce, Montemitro i San Felice del Molise. Ovi podaci, međutim, ne daju broj govornika moliško-hrvatskog jezika. Znamo, s druge strane, da je lingvistička asimilacija najjače zahvatila mjesta San Felice (koje ima i najjaču emigraciju) i da u svim mjestima ima doseljenih Talijana (u smislu narodnosti).¹⁸ Ipak, veze s zemljom porijekla i dalje se održavaju, i u tom kontekstu jezik je dobio specifičnu funkciju na međunarodnoj razini koja mu može pomoći da se očuva unatoč snažnom utjecaju masovnih medija i dominantne talijanske kulture općenito.¹⁹ Iseljavanje u inozemstvo i veće gradove, međutim, neprestano smanjuje opseg moliško-hrvatske manjine.

Od svih hrvatskih manjina u susjednim zemljama i od svih specifičnih manjina u Italiji, Moliški Hrvati mogu se održati samo uz redovite kontakte sa zemljom porijekla (Jugoslavijom i SR Hrvatskom) i uz razumijevanje tali-

¹⁸ Smodlaka je svojevrmeno govorio o pohrvaćenju Talijana u Molisu. Kad bi se Talijanka priženila u hrvatsku obitelj svekrva bi prestala s njom govoriti talijanski mada je to možda činila prije nego što je nova snaha prekoračila kućni prag. Snaha bi naučila mužev jezik i u njemu odgojila svu svoju djecu (72: 47). U nekim slučajevima, kad bi snaha bila albanskog porijekla, djeca bi postala trojezična (72: 14).

¹⁹ Još je 1968 jedan član uredničkog odbora *Našeg jezika* pisao: »Danas naše čeljade znadu ke si govore 'na našu' bratje slavene bi razumu, zato su počeli razumit' ke 'naš jezik' je 'un svaru ke valja. Mlade su bili prvi ke su počeli razumit' ke 'naš jezik' nije samo 'nu tradicijunu ke mi imamo još dop pet stotini godišti, ma ona bi mogla njim servi za rabit oš za dobit' pineze...« Nadalje, autor ovih riječi kaže da ljudi danas više ne žive u seoskom krugu nego u čitavom Molisu. Svaki dan moraju govoriti na talijanskom jeziku s ljudima koji ne razumiju njihov materinski. Za čuvanje materinskog jezika treba »humane kontakte s bratljami s one bane mora«. Tek ako se oni uspostave jezik će se zadržati za »čudo vrimenta«, a ljudi iz susjednih mjesta će ih dalje zvati »škvavun« — što im osobito godi (24).

janske sredine. Potkraj sedamdesetih godina bilo je pokušaja u pokrajini Molise da se donese *posebni zakon* u prilog hrvatske i albanske manjine. Republička je vlada tada spriječila taj zakon, uz obrazloženje da je Pokrajina prekoračila svoje ovlasti. Neovisno o tome, Molise, kao i Kalabrija (za Albance i Grke) i Basilicata, uveo je stavku o njegovanju i zaštiti manjinske kulture u svoj pokrajinski statut.

Na drugoj razini, suradnja između Moliških Albanaca i Hrvata, te između kalabrijskih Grka i Albanaca, obilježava najnovije razdoblje, u kojemu je problematika etničkih manjina inače prisutnija u širem talijanskom kontekstu. Važnu ulogu u tom smjeru imala je knjiga Sergia Salvija, *Odsječeni jezici*, koja je izašla iz tiska još sredinom sedamdesetih godina (67). Danas se slika etnički homogene Italije, nasljeđe iz vremena nacionalnog preporoda i političkog ujedinjenja Italije, ozbiljno preispituje. Pojave »zabranjenih naroda« i tzv. »glotofagije« oštro se kritiziraju bilo kao neželjeni popratni učinci talijanskog preporoda, bilo kao nasljeđe fašizma (usp. 5).²⁰

Završna riječ

U ovom tekstu, pokušali smo naznačiti glavne aspekte problematike prošlih i preživjelih etničkih skupina na talijanskom Jugu. Historijski pregled bio je nužan radi sinteze cjelokupne slike. Iz takva pregleda proizlazi da je južna Italija značajno područje za istraživanje etniciteta. Etničke specifičnosti javljaju se kao odraz »supstrata« (primjer Grka) ili kao posljedica stalnih imigracijskih tokova.

Kao imigracijsko područje, južna je Italija imala dvije posebnosti. *S jedne strane*, bila je oduvijek izložena utjecajima raznih mediteranskih naroda. U političkoj panorami srednjeg vijeka imala je zapravo obilježja *frontiere*, naime »granične zone« između sfera vlasti vanjskih sila. Imigracija se u pravilu, često planski, usmjerava prema takvim zonama. *Frontiere* bijahu privlačne i avanturistima i delociranim skupinama — a to bijahu i normanski ratnici i balkanski hajduci, a u novije vrijeme i pustolovi na američkom »Zapadu«. *S druge strane*, južna je Italija okružena morem. Ta osobina nije, dakako, spriječila kretanja, ali je ipak smanjila učestalost veza između doseljeničkih skupina i područja njihova porijekla. Radi se o ključnoj *izolacijskoj tendenciji*. Ta izolacija pružila je utočište raznolikim doseljenicima potisnutim iz ekonomskih i »političkih« razloga s područja njihova porijekla. Tako je bilo od Pelazga i Grka do Albanaca i Slavena. No zbog te iste izolacijske tendencije, asimilacijski procesi zahvaćali su sve grupe, pa čak i one koje su uspjele uspostaviti vlast nad *frontierom* (npr. Longobarda i Normana).

Zajednička sudbina južnotalijanskog prostora potisnula je svijest o etničkoj posebnosti kod svih grupa koje su doživjeli jezičnu ili religijsku asimilaciju. Kod tih grupa ostali su fragmenti običaja i stanovit ponos na nepoznato porijeklo. U romanu *Sicilijanac* Puzo je dao dobar primjer stanja. Sicilijanski seljaci »Bili su tako ponosni... da bi svaka obitelj bojala kuću istom bojom kojom su to činili njihovi očevi. Nisu znali da su boje kuće odavale njihovo porijeklo, krv koju su naslijedili od predaka zajedno s kućama: Da su stoljeće ranije Normani bojali svoje kuće bijelo, Grci su se uvijek služili plavom bo-

²⁰ Fašizam se najžešće odrazio na pogranične manjine u sjevernoj Italiji — osobito su stradali Slovenci i Hrvati u Julijskoj krajini i Istri. Južnotalijanske manjine nisu stoga bile prva meta fašističkog etnocentrizma. U gornjem tekstu spomenuli smo ispravljene greške u imenu Plane degli Albanesi. S druge strane, upravo je u razdoblju fašizma San Felice degli Slavi preimenovan u San Felice del Molise.

jom, Arapi su uzimali razne ružičaste boje i crvenu. A Židovi su upotrebljavali žuto. Sad su se svi smatrali Talijanima i Sicilijancima» (59: 87). U funkcionalnom pogledu, međutim, *etnos* je postao *demos*, ta »amorfna masa« o kojoj je govorio Gramsci. Puzo — na žalost koristeći stereotip južnjaka — ilustrira i tu činjenicu: »Krv se u tisuću godina tako pomiješala da ne možete identificirati vlasnika kuće po izgledu, a ako biste rekli vlasniku žute kuće da je imao židovske pretke, zabio bi vam nož u trbuh« (59: 87).

Situacija je različita za etničke manjine koje su uspjele sačuvati svoj jezik. No i kod njih je bilo dugogodišnjih asimilacijskih tendencija. S obzirom na slavnu prošlost, suvremeno stanje grčkih manjina izgleda bijedno. Ipak, sama činjenica da su neki Grci uspjeli zadržati svoju specifičnost govori u prilog tezi da je grčka kultura od rimskih vremena nadalje imala visok prestiž u Italiji. Iako je za današnje Grke u Kalabriji i Apuliji klasična grčka kultura isto toliko strana kao i za ostalo stanovništvo, to ne znači da im asocijacija s grčkim svijetom iz antike ne pomaže u odnosima s većinskim stanovništvom. Na sličnoj dimenziji, Padula je zagovarao vrijednosti grčkog elementa, mediteranske socijalne stvarnosti indigene Kalabrije, kao protutežu uvoznome i »kolonizatorskom« latinskom elementu (53: VII). Drugi su istakli da je Kalabrija (južna Italija) proživjela jedino sjajno razdoblje svoje povijesti upravo u doba Grka (29: 44). Stoga je izjava o grčkom porijeklu danas važna ne samo kao odraz identiteta nekih stanovnika južne Italije, nego isto tako pruža marginaliziranim seljacima mogućnost da barem na psihološkoj ravni povećaju vlastiti (samo)ugled. To ne vrijedi u istoj mjeri za Slavene i Albance.

Različit razvoj slavenskoga i albanskog etniciteta pruža važan, ali još nepotpuno istražen predmet za suvremenu antropologiju i sociologiju. Naime, s obzirom na učestalost slavenskih migracija prema južnoj Italiji, bitno je utvrditi zašto je asimilacija zahvatila sve doseljenike osim male skupine Molliških Hrvata. Albanci su sačuvali etničku svijest tako da je njihov broj u današnjoj Italiji još uvijek razmjerno visok. Spomenuto je mišljenje da Albance drži superiorni odnos prema okolnom nealbanskom stanovništvu (14: 234). Stigmatizacija i negativni epiteti nisu to umanjili. Vjerojatno su pojačali etničku koheziju. Iz gornjeg teksta, međutim, proizlazi bitna razlika između Albanaca i Slavena koja je mogla utjecati na njihov razvoj u Italiji. Albanci su pobjegli iz domovine dok im feudalni poredak još nije potpuno uništio rodovsko društveno uređenje. Njihovo ponašanje nakon dolaska u južnu Italiju dobro odražava tu činjenicu. Osim toga, stigli su u Italiju zajedno s vlastitim vođama — npr. obitelj Reres i Kastriota. Ove dvije činjenice morale su biti važne barem toliko koliko i početna vjerska razlika. Sam moment zbijega vjerojatno je ojačao grupnu solidarnost, a svakako je »posvetio« epopeju o Skenderbegu — bitnoj ličnosti u identitetu južnotalijanskih Albanaca. Histo-rijska sociologija mora tek utvrditi je li bilo paralelnog razvoja u Slavena. Iz gornjeg teksta proizlazi da ga nije bilo. Etničke, vjerske i običajne granice bile su manje izražene, a unutrašnja kohezija znatno slabija. Ostao je jezik, koji je doživio izmjene ali koji je bio dovoljno različit od okolnih govora da bi se kroz njega sačuvala stanovita »škavunska« posebnost. Treba, međutim, vidjeti da li su današnje romanske manjine u južnoj Italiji — Franko-Provan-salci, Okitanci i Katalonci — imale sličnu mogućnost.

Naposlijetku, mogli bismo zaključiti, zajedno sa Clausom i de Wittem, da je opća privredna zaostalost južne Italije najozbiljnija prijetnja očuvanju etnički specifičnih manjina (14). Područja svake te manjine doživjela su jaku emigraciju. Pored toga, može se reći da modernizacija (sa ili »bez razvoja«) predstavlja kritični proces. Hoće li u tom kontekstu njegovanje etničkih i je-

zičnih obilježja obogatiti današnje manjine za još jednu dimenziju identiteta, odnosno hoće li biti napuštena kao nepotrebnost ili »višak« iz tradicionalnoga i patrijarhalnog inventara? Može li jezik očeva i djedova opstati u suvremenom društvu? Dakako, ovo se pitanje ne odnosi samo na južnu Italiju. Ali talijanski Jug ipak nam pruža dobar »eksperimentalni« kontekst.

Slika 1.

Albanska, grčka i hrvatska naselja u južnoj Italiji

LITERATURA

1. Aerts, W. J. »Quelques notes sur la langue des îlots linguistiques grecs de l'Italie meridionale«. *Abruzzo*, VIII—fasc. 1, 1970.
2. Арш, Г. М.; Сенкевич, И. Г.; Смирнова, М. Д. Краткая история Албании. Москва: Наука, 1965
3. Aranza, Josip. »Woher die südslavischen Colonien in Süditalien?« *Archiv für slavische Philologie*, Wien, 14, 1892, str. 78—82.
4. Bérard, Jean. *La Magna Grecia*. Torino: Einaudi, 1973, 531 str.
5. Buratti, Gustavo. »Nazioni proibite e glottofagia«. *Etnie*, Milano, V/1984, n. 8, str. 2—6.
6. Bibbò, A. »Romanzo e albanese dei dialettografi di Castalvecchio (FG), Chieuti (FG), Greci (AV)« u: *Bilinguismo e diglossia in Italia*. Consiglio nazionale delle ricerche, Centro di studio per la dialettologia italiana, 1971.
7. Čamaj, Martin. »Il bilinguismo nelle oasi linguistiche albanesi dell'Italia meridionale«, u: *Bilinguismo e diglossia in Italia*, Consiglio nazionale delle ricerche, Centro di studio per la dialettologia italiana, 1971.
8. Caratzas, St. C. *L'origine des dialectes neo-grecs de l'Italie meridionale*. Paris, 1938.
9. Cassandro, Giovanni. »Il ducato bizantino«. *Storia di Napoli*, vol. 2. tom 1, *Alto Medio Evo*, Ediz. scientifiche italiane, 1967.
10. Charanis, Peter. »The Chronicle of Monemvasia and the Question of Slavonic Settlements in Greece«. *Dumbarton Oaks Papers*, Washington, V, 1950.
11. Charanis, Peter. »On the Question of the Hellenization of Sicily and Southern Italy during the Middle Ages«. *The American Historical Review*, Washington, LII/1946, n. 1.
12. Cilento, Nicola. »La cultura agli inizi dello studio«; »La chiesa di Napoli nell'Alto Medioevo«. *Storia di Napoli*, vol. 2. tom. 2, *Alto Medio Evo*, Ediz. scientifiche italiane, 1967.
13. Clark, Grahame; Piggott, Stuart. *Prehistoric Societies*. London: Penguin, 1985, 352 str.
14. Claus, Jan-Ulrich; de Witte, Bruno. »Linguistic minorities in Southern Italy: A Periphery far from the Border«. u: *Boundaries and Minorities in Western Europe*, (ured.) de Marchi, Bruna; Boileau, Anna Maria. Milano: Franco Angeli, 1982, str. 229—244.
15. Coles, Paul. *The Ottoman Impact on Europe*. London: Thames and Hudson, 1968.
16. Corsi, Pasquale; Musca, Giosuè. »Il mezzogiorno dalla riconquista bizantina al regno normanno«. u: *Storia della società italiana*, Milano: Teti, 1984, str. 217—266.
17. Cortese, Nino. »Albanesi d'Italia«. *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, vol II-1, Istituto Giovanni Treccani, 1929.
18. Crisman, Tatjana. *Dall'altra parte del mare, Le colonie croate del Molise*, Roma: Editrice cooperativa, 1980.
19. Dawkins, R. M. »The Greek Language in the Byzantine Period, u: *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, (ured.) Bayness, Norman H.; Moss, H.St.C.B. London: Oxford University Press, 1962, str. 525—267.
20. Diehl, Charles. »The History of the Byzantine Empire: An Outline«, u: *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, (ured.) Bayness, Norman H.; Moss, H. St. C. B. London: Oxford University Press, 1962. str. 33—50.
21. Dugački, Zvonimir; Poljak, Josip; Hauptman, Ljudmil; Skok, Petar; Čabej, Eqrēm. »Albanija«. *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb: 1941, str. 174—182.
22. Erben, Karel Jaromil (priprem.) *Nestrův letopis ruský*, Praha: 1867.

23. Faraco, Franca. »A quando una scuola per gli albanesi«, *Etnie*, Milano, V/1984, n. 8, str. 62, 63.
24. Ferrente, Matteo. »Naš jezik učer i danas/La nostra lingua ieri e oggi«. *Naš jezik (La nostra lingua)*, Roma, 3/1969, br. 6, str. 6, 7.
25. Finley, Moses I. *La Grecia dalla preistoria all'età arcaica*, Roma-Bari: Laterza, 1982, 211 str.
26. Frasheri, Kristo. »Les principautés médievales albanaises (XII — XIV siècles)«; »Le siècle de Skanderbeg«, u: *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours*, (ured.) Pollo, Stefanaq. Roanne: Horvath, 1964.
27. de Frede, Carlo. »Da Carlo I d'Angiò a Giovanna I (1263—1363)«. *Storia di Napoli*, vol. 3, *Napoli angioina*, Ediz. scientifiche italiane, 1967.
28. Fuiano, Michele. »Napoli normana e sveva«. *Storia di Napoli*, vol. 2. tom. 1, *Alto Medio Evo*, Ediz. scientifiche italiane, 1967.
29. Gambi, L. *Calabria*, Torino, 1965.
30. Gaspari, Stefano. »L'Italia meridionale contesa tra bizantini, longobardi, franchi, saraceni«. *Storia della società italiana*, Milano: Teti, 1984, str. 169—197.
31. Gramsci, Antonio. »Alcuni temi della questione meridionale«, *Scritti politici*, (ured.) Paolo Spriano, Roma: Riuniti, 1978, III, str. 243—265.
32. Gramsci Antonio. *Quaderni del carcere*. (ured.) Valentino Gerratana, Torino: Einaudi, 1977, vol. I.
33. Guillon, André. »Grecs d'Italie et de Sicile au Moyen Age: les moins«. *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, Paris, 75/1963.
34. Hadri, Ali; Ajeti, Idriz; Krasniqi, Marko; Mulliqi, Muslim; Mekuli, Hasan. »Albanci«. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1980, str. 72—85.
35. Heršak, Emil. »Hrvati u talijanskoj pokrajini Molise«. *Teme o iseljeništvu*, Zagreb, 11, 1982, 44 str.
36. Hraste, Mate. *Govori jugozapadne Istre*. Zagreb: JAZU, 1964.
37. Karanastasis, A. »Lo stato in cui si trovano oggi i dialetti neogreci dell'Italia meridionale«, u: *Bilinguismo e diglossia in Italia*, Consiglio nazionale delle ricerche, Centro di studio per la dialettologia italiana, 1972.
38. Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.
39. Kovačević, Esref. »Muhime defteri — Dokumenti o našim krajevima«. *Monumenta turcica*, III, 1/1, Orijentalni institut u Sarajevu, 1985, 230 str.
40. Levi, Carlo. *Cristo si è fermato a Eboli*. Oscar Mondadori, 1981, str. 222.
41. Luzzatto, Gino. *Breve storia economica dell'Italia medievale*, Torino: Einaudi 1982, 223 str.
42. Макушевъ, Викентіе. »О Славянахъ въ Молизкаго графства въ Южной Италиі«. Записки, Петербургская академия наукъ, Санктъ Петербургъ, 1871.
43. Markotić, Vladimir. »Hrvati u Italiji i njihovo pučanstvo«, *Naš jezik (La nostra lingua)*, Roma, 1970, br. 5/6, str. 11—17.
44. Marx, Karl. »Klasne borbe u Francuskoj od 1848 do 1850«; »Osamnaesti brumaire Louisa Bonaparta«, *Odabrana dijela klasika marksizma*, Zagreb: Naprijed, 1973.
45. Merzario, Raul. *Signori e contadini di Calabria — Corigliano Calabro dal XVI al XIX secolo*. Milano: Dott. s. Giuffrè Editore, 1975, 140 str.
46. Migliorini, Bruno. *Storia della lingua italiana*. Firenze: Sansoni, 1975, 705 str.
47. Mitidieri, Annalisa. »La presenza arbêrêshe nell'Italia meridionale«. *Etnie*, 1985, n. 9, str. 54—56.
48. Morosi, G. *Studi sui dialetti greci nella Terra d'Otranto*, Lecce, 1870.
49. Moss, H. St. L. B. »The History of the Byzantine Empire: An Outline from A. D. 530 to the Fourth Crusade«, u: *Byzantium: An Introduction to East Ro-*

- man Civilization*, Baynes, Norman H.; Moss, H. St. L. B. (ured.), London: Oxford University Press, 1962, str. 1—32.
50. *Naš jezik (La nostra lingua)*, Glasnik Molizanskih Hrvata, Roma — brojevi od 1967 do 1970.
 51. *Naš jezik (La nostra lingua)*, 1/1985, Acqua Viva — Collecroce (Kruč): »Naš grad«, Associazione culturale.
 52. Новичев, А. Д. История Турции 1: Эпоха феодализма (15—18 века). Ленинград: Издательство ленинградского университета, 1963.
 53. Padula, Vincenzo. *Calabria prima e dopo l'unità*, Attilio Marinari (ured.), vol I, II, Bari: Laterza, 177, 421 str.
 54. Parlangeli, O. *Storia linguistica e storia politica nell'Italia meridionale*. Firenze: Felice le Monnier, 1960.
 55. Pepe, Gabriele. *Il Medio Evo barbarico d'Italia*, Torino: Einaudi, 1973, 353 str.
 56. Peri, Illuminato. »La Sicilia musulmana«. u: *Storia della Società italiana*, Milano: Teti, 1984, str. 199—215.
 57. Piselli, Fortunata. *Parentela ed emigrazione, mutamenti e continuità in una comunità calabrese*. Torino: Einaudi, 1981, 383 str.
 58. Pontieri, Ernesto. *Storia di Napoli*, vol. 4 tom 1, *Napoli aragonese*, Ediz. scientifiche italiane, 1967.
 59. Puzo, Mario. *The Sicilian*. New York: Bantam Books, 1985, 410 str.
 60. Rešetar, Milan. »Die serbokroatischen Kolonien süditaliens«. *Schriften der Balkankommission*, sv. IV, Wien, 1911.
 61. Romagnolo, Franco. »Nel Molise vivono ancora: albanesi, bulgari e croati«, *Naš jezik (La nostra lingua)*, Roma, 1970, br. 5/6, str. 9.
 62. Rohlfs, Gerhard. *Dizionario toponomastico della Calabria*. Ravenna: Longo editore, 1974.
 63. Rohlfs, Gerhard. *Griechen und Romanen in Unteritalien*, Genève, 1924.
 64. Rohlfs, Gerhard. *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*. Firenze: Sansoni, 1972, 414 str.
 65. Rohlfs, Gerhard. *Scavi linguistici nella Magna Grecia*. Roma-Halle, 1933.
 66. Russo, Giovanni. *Baroni e contadini*. Roma-Bari: Laterza, 1979, 195 str.
 67. Salvi, Sergio. *Le lingue tagliate*. Milano: Rizzoli, 1975.
 68. Sciascia, Leonardo. *Le parrocchie di Regalpetra; Morte dell'inquisitore*. Bari: Laterza, 1977, 379 str.
 69. Sestan, Ernesto. »I longobardi«. u: *Storia della società italiana*, Milano: Teti, 1974, str. 71—117.
 70. Sjöqvist, Erik. *Sicily and the Greeks: Studies in the Inter-relationship between Indigenous Populations and the Greek Colonists*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1973.
 71. Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: JAZU, 1974.
 72. Smoldlaka, Josip. »Posjet apeninskim Hrvatima: Putne uspomene i bilješke«. *Kalendar Svačić*, Zadar: Hrvatska knjižnica, 1906.
 73. Stavrou, M. S. *Études sur l'Albanie*. Paris, 1922.
 74. de Stefano, Francesco. *Storia della Sicilia dell' XI al XIX secolo*. Roma-Bari: Laterza, 1977, 379 str.
 75. Tagliavini, Carlo. »Penetrazione e adattamento delle voci italiane e croate nel dialetto albanese di Borgo Erizzo (Zara)«. *Studi albanesi*, IV, 1933—1934.
 76. Tozer, H. F. »The Greek-Speaking Population of Southern Italy«. *The Journal of Hellenic Studies*, vol X, 1889.
 77. Trump, David H. *The Prehistory of the Mediterranean*. New York — London: Yale University Press, 1980, 310 str.

78. Varoš, Miroslav. »San Vito degli Schiavoni i hrvatske migracije u Apuliji«, *Naš jezik (La nostra lingua)*, Roma, 4/1970, br. 1, str. 4—7.
79. Vendryes, J — recenzija rada: G. Rohlfs, »Etymologisches Wörterbuch der unteritalienischen Gräzität«; »Scavi linguistici nella Magna Grecia«. *Revue des études grecques*, Paris, vol XLVIII, 1935.
80. Veneziano, Giuseppina. »Contrasti confessionali ecclesiastici tra albanesi greco-ortodossi o cattolici e cattolici latini in Calabria e Lucania: dalle origini delle colonie al 1919«. *Archivio storico per la Calabria e Lucania*, XXXVI, Roma, 1968.
81. Weiss, Roberto. »The Greek Culture of South Italy in the Later Middle Ages«. *Proceedings of the British Academy*, vol. XXXVII, 1951.
82. Zlatković Winter, Jelena. »Tako je govorio Leka' — O problematici kanona Leke Dukadinija«. *Migracijske teme*, 2, 1986, br. 3/4, str. 95—102.

A SOCIOHISTORICAL INTRODUCTION TO THE PROBLEMATICS OF ETHNIC MINORITIES IN SOUTH ITALY

SUMMARY

The author presents South Italy as an area which has seen the superposition and fusion of diverse ethnic groups from antiquity onwards. The paper reviews the presence in this region of several important non-Italian groups in the Middle Ages: Longobards, Saracens and Normans. Later, mention is made of the immigration of Franco-Provençale, Occitanian and Catalan linguistic groups. Special attention is paid to the three ethnic minorities that still exist in South Italy — the Greeks, Albanians and Slavs (Croats). In relation to the other groups, the South-Italian Greeks have a certain indigenous character and therefore a discussion on them and their origins cannot be confined to the Middle Ages. However, the present state of the Greek, Albanian and Croatian minorities is very similar. In conclusion, claim is made that South Italy presents an important region for studying ethnicity which appears either as a reflex of a substratum or else as the result of immigration flows. As an immigration region, South Italy has two specificities — on the one hand, it has always been exposed to the influence of the Mediterranean peoples; on the other hand, being surrounded by seas, a certain isolation has resulted. Therefore many immigrant groups lost contact with their lands of origin and gradually, melted into the South Italian *demos*. There are, however, differences in the levels of assimilation of the surviving ethnic groups — e. g. in the case of Albanians and Molisan Croats — which present an important subject for historical sociology.